

الذريعة و آقابزرگ تهرانی

دکتر علی نقی منزوی

نشریه کتاب ماه کلیات، شهریور و مهر ۱۳۸۲، شماره ۶۹ و ۷۰، برگه ۱۱۶ - ۱۲۳

به کوشش

محمد ابراهیم ذاکر

دکتر علی نقی منزوی

۱.....	الذریعة و آقابزرگ تهرانی ۱
۱.....	زیست‌نامه آقابزرگ
۱.....	نیای آقابزرگ
۳.....	آموزش و پرورش آقابزرگ
۳.....	آموزگاران دوران نوجوانی
۳.....	رونویسی‌های آقابزرگ
۴.....	سفرهای آقابزرگ
۴.....	آموزگاران شیخ در نجف
۵.....	دیگر اجازه روایت شیخ
۵.....	کتاب‌شناسی و رجال شیعه بخش از پژوهش‌های آقابزرگ
۶.....	ازدواج شیخ
۸.....	کارنامه نوشتاری آقابزرگ
۸.....	(۱) الذریعة إلى تصانیف الشيعة
۹.....	مجلد اول الذریعة
۹.....	مجلد دوم الذریعة
۱۰.....	مجلد سوم الذریعة
۱۰.....	مجلد چهارم الذریعة
۱۰.....	مجلد پنجم الذریعة
۱۱.....	مجلد ششم الذریعة
۱۱.....	مجلد هفتم الذریعة
۱۲.....	مجلد هشتم الذریعة

۱۳.....	الذريعة و آقابزرگ تهرانی ۲
۱۳.....	مجلد نهم الذريعة
۱۳.....	بخش نخست جلد نهم
۱۳.....	بخش دوم جلد نهم
۱۳.....	بخش سوم جلد نهم
۱۴.....	بخش چهارم جلد نهم
۱۴.....	جلد دهم الذريعة
۱۵.....	جلد یازدهم الذريعة
۱۵.....	مجلد دوازدهم الذريعة
۱۵.....	مجلد سیزدهم الذريعة
۱۶.....	مجلد چهاردهم الذريعة
۱۶.....	مجلد پانزدهم الذريعة
۱۷.....	مجلد شانزدهم الذريعة
۱۷.....	مجلد هفدهم الذريعة
۱۷.....	مجلد هجدهم الذريعة
۱۸.....	مجلد نوزدهم الذريعة
۱۸.....	مجلد بیستم الذريعة
۱۸.....	مجلد بیست و یکم الذريعة
۱۹.....	مجلد بیست و دوم الذريعة
۱۹.....	مجلد بیست و سوم الذريعة
۱۹.....	مجلد بیست و چهارم الذريعة
۲۰.....	مجلد بیست و پنجم الذريعة
۲۰.....	مستدرک الذريعة

دکتر علی نقی مسزوی

٢٢.....	(٢) طبقات أعلام الشيعة .....
٢٣.....	نقباء البشر في القرن الرابع عشر .....
٢٥.....	الكرام البررة في القرن الثالث بعد العشرة .....
٢٥.....	نوابغ الرواة في رابعه المآت .....
٢٥.....	النابس في القرن الخامس .....
٢٦.....	الثقات العيون في سادس القرون .....
٢٦.....	الأنوار الساطعة في المائة السابعة .....
٢٦.....	الحقائق الراهنة في المائة الثامنة .....
٢٦.....	(٣) مصفى المقال في مصنفى علم الرجال .....
٢٦.....	(٤) المشيخة يا الاسناد المصفى .....
٢٧.....	(٥) هدية الرازى إلى المجدد الشيرازي .....
٢٧.....	(٦) النقد اللطيف في نفي التحريف عن القرآن الشريف .....
٢٨.....	(٧) توضيح الرشاد في تاريخ حصر الاجتهاد .....
٢٩.....	(٨) تفنيد قول العلوم بقديم الكلام .....
٢٩.....	(٩) ذيل المشيخة .....
٣٠.....	(١٠) ضياء المفازات في طرق مشايخ الاجازات .....
٣٠.....	(١١) اجازات الرواية و الوراثة في القرون الاخيرة .....
٣١.....	(١٢) مسند الأمين .....
٣١.....	(١٣) حيات الشيخ الطوسي .....
٣٢.....	١٤- الدرّة النفيس في تلخيص رجال التأسيس .....
٣٢.....	(١٥) محصول مطلع البدور في تلخيص ما فيه من المنثور .....
٣٢.....	(١٦) الياقوت المزهري في تلخيص زياض الفكر .....
٣٣.....	(١٧) ملخص زاد السالكين .....

- ١٨) نزهة البصر في فهرس نسمة السحر ٣٣
- ١٩) انساب ٣٣
- ٢٠) الظليلة في الأنساب البيوتات الجليلة ٣٤
- ٢١) شجرة السبطين و شرعة الشطين ٣٤
- ٢٢) تقريرات درس مرحوم علامه آخوند ملا محمد كاظم خراساني (د: ١٣٢٩ق) ٣٤
- ٢٣) تقريرات درس مرحوم آيت الله شيخ الشريعة اصفهاني (م ١٣٣٩ق) ٣٤
- ٢٤) تعريف الانام بحقيقة المدنية و الاسلام ٣٤
- ٢٥) ترجمه العقيدة الاسلامية ٣٥
- ٢٦) ذيل كشف الظنون ٣٥
- ٢٧) منظومة شعرية عقائدية ٣٥
- ٢٨) العلامة البياضي و كتابه الصراط المستقيم ٣٦
- ٢٩) أرجوزة في أصول الدين ٣٦
- ٣٠) سيرة آل البرغاني ٣٦
- ٣١) الكشكول ٣٦
- ٣٢) مرتقى عقد اللال في مسند مصفى المقال ٣٧
- ٣٤) واقعة الطف الخالدة ٣٧
- ٣٦) الرسالة الرحمانية ٣٧
- ٣٧) لامع المقالات في فهرس جامع السعادات ٣٧
- ٣٨) البدور الباهرة ٣٧
- ٣٩) رسالة مستقلة في شأن الكافي و الكليني ٣٨
- ٤٠) حاشيه بر تكملة امل الآمل ٣٨
- ٤١) المجموعة الرجالية التاريخية ٣٨
- ٤٤) استنكار جريمة الجبهان ٣٨

دکتر علی نقی مسزوی

۳۹.....	۵۴) ترجمة الشيخ آقابزرگ بقلمه .....
۴۰.....	۴۵) اسرة آل طالقاني .....
۴۰.....	۴۶) رضي الدين ابوالقاسم علي بن طاوس .....
۴۰.....	۴۷) الشيخ الميرزا حسين نوري بن الميرزا محمدتقي (۱۲۵۴ - ۱۳۲۰ ق) .....
۴۰.....	۴۸) مراجعات حول كتابنا الذريعة (۱) .....
۴۰.....	۴۹) مراجعات حول كتابنا الذريعة (۲) .....
۴۰.....	۵۰) الشيخ ميرزا محمد حسين النائيني .....
۴۱.....	۵۱) فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه محدث ارموی .....
۴۱.....	۵۲) رسالة في الكافي .....
۴۱.....	۵۳) نهضت‌های معاصر اسلامی اصلاحی سید جمال‌الدین همدانی .....
۴۲.....	کتاب‌نامه .....
۴۲.....	نمایه کتاب و مقاله .....

دکتر علی نقی مسزوی

الذریعة و آقابزرگ تهرانی

دکتر علی نقی منزوی کتاب‌شناس و نسخه‌شناس

نشریه کتاب ماه کلیات، شهریور و مهر ۱۳۸۲، شماره ۶۹ و ۷۰، برگه ۱۱۶ - ۱۱۳

زیست‌نامه آقابزرگ

نیای آقابزرگ

درست یک‌صد و سه سال از تولد صاحب الذریعة می‌گذرد. در شب پنج‌شنبه نوزدهم فروردین ۱۲۵۵ برابر هفتم آوریل ۱۸۷۶ و یازدهم ربیع‌الاول ۱۲۹۳ در یکی از خانه‌های سه‌دانگی نزدیک پامنار تهران در خانه یکی از روحانیان این شهر، پسری به دنیا آمد که پدر و مادرش برای احیای نام جد بزرگ پدری او حاجی محسن تهرانی، وی را محسن نامیدند؛ لیکن همیشه او را آقابزرگ خطاب می‌کردند؛ زیرا طبق عادت قدیمی تهرانیان کودکی که به نام جد کوچک او نامیده شود آقا کوچک یا خانم کوچک و کودکی که به نام جد بزرگ خود نامیده شود آقابزرگ؛ یا خانم بزرگ خوانده می‌شود.

پدر مؤلف الذریعة حاجی علی فرزند حاجی محمدرضا فرزند حاجی محسن فرزند حاجی اکبر تهرانی، خود از روحانیان تهرانی بود. او کتابچه‌ای در تاریخ حادثه رژیم و تحریم دخانیات نوشته و به سال ۱۳۲۴ ق درگذشته است.^۱ (الذریعة، ج ۳، ۲۵۲)

^۱ الذریعة و آقابزرگ تهرانی (۱) (۲)، دکتر علی نقی منزوی، (۱) مجله آینده، خرداد و تیر، ۱۳۵۹، سال ششم، شماره ۳ و ۴، برگه ۲۴۷ - ۲۵۳؛ (۲) مجله آینده، مهر و آبان، ۱۳۵۹، سال ششم، شماره ۷ و ۸، برگه ۵۸۸ - ۵۹۶.

^۲ الذریعة، ج ۳، ۲۵۲، شماره ۹۳۸: تاریخ الدخانیة، مختصر فارسی أيضا لوالد مؤلف هذا الكتاب الحاج علي بن المولى محمد رضا بن الحاج محسن الطهراني المولود تاسع شوال سنة ۱۲۵۰ و المتوفى (۸ - ج ۱ - ۱۳۲۴) قال في آخره (این چند کلمه برای توضیح، قلمی شد) و النسخة

پدر محمدرضا جد مؤلف الذریعة، نیز از روحانیان تهران بوده، شرح حال وی در کرام البررة، برگه ۵۶۳ آمده است. او پس از مرگ پدرش حاجی محسن به سال ۱۲۵۰ ق ناچار شد کار بازرگانی پدرش را دنبال کند.

در معرفی و اهمیت کتاب الذریعة، این کتاب‌شناسی یگانه و با ارزش شیعه، عالمان بسیاری در طول سالیان گفته‌اند و نگاشته‌اند، ولی در این میان سخنان فرزند کتاب‌شناس و نسخه‌شناس این اثر که دنباله راه پدر گرفته و قدم در این راه نهاده و به تمام و کمال از اثر گران‌سنگ وی سخن رانده است، از گونه‌ای دیگر است.

نظر به ضرورت شناخت دقیق‌تر و هر چه بیشتر الذریعة و دیگر آثار با ارزش حاج آقابزرگ تهرانی و اهمیت نکاتی که دکتر علی‌نقی منزوی در این باره بیان فرموده‌اند، مقاله ایشان را که در مجله وزین آینده، سال ششم، شماره‌های سوم و چهارم، خرداد و تیرماه ۱۳۵۹ به چاپ رسیده است، عیناً جهت استفاده خوانندگان محترم ارائه می‌کنیم.

پدر محمدرضا حاجی محسن شریک معتمدالدوله، منوچهرخان در بازرگانی و تأسیس نخستین چاپخانه در ایران بوده است. او در ۱۲۴۶ ق همین معتمدالدوله را که در آن زمان حاکم گیلان بود، وصی خود بر املاکش در گیلان کرد و این وصیت‌نامه در کتابخانه صاحب الذریعة، در نجف موجود است (الذریعة، ج ۹، ۱۴۴ - ۱۴۵).

آموزش و پرورش آقابزرگ آموزگاران دوران نوجوانی

تحصیلات مقدماتی شیخ آقابزرگ در مدرسه دانگی و مدرسه پامنار و سپس در مدرسه فخریه مروی به عمل آمد. علوم ادبی را نزد شیخ محمدحسین خراسانی و شیخ محمدباقر معزالدوله فراگرفت. اصول را نزد سید عبدالکریم مدرسی و سید محمدتقی تنکابنی و شیخ محمدتقی پسر حاج شیخ عباس نهانندی بیاموخت. منطق را نزد میرزا محمد قمی خواند. فقه را نزد میرزا محمدتقی گرگانی و حاج شیخ علی نور ایلکانی آموخت. ریاضیات را مقداری نزد ایشان [حاج شیخ علی نور ایلکانی] و مقداری هم نزد میرزا ابراهیم زنجانی آموخت.

رونویسی‌های آقابزرگ

از آثار دوران تحصیلی شیخ چند مجموعه کتب درسی است که به سبب کمبود چاپخانه در آن زمان، وی آن‌ها را به دست خویش نوشته است. یکی از آن‌ها مجموعه‌ای است شامل:

۱- ایساغوجی در منطق که در ۱۳۰۸ ق / ۱۸۹۰ م رونویسی شده است؛

۲- رونویسی شرح ایساغوجی به تاریخ ۲۵ ذی‌حجه ۱۳۱۱ ق / ۱۸۹۳ م.

۳- رونویسی ترکیب تهذیب المنطق؛

۴- رونویسی اللثالی المنتظمة تألیف ملاهادی حکیم سبزواری اسرار.

این مجموعه چهار عنوانی به خط صاحب الذریعة، هم اکنون در اهواز نزد سید محمد جزایری است و عکس‌هایی از آن در مقدمه نوابغ الرواة چاپ شده است.

شیخ در همان سنین جوانی پس از پایان تحصیلات مقدماتی در تهران به مطالعه تاریخ ادبیات و رجال پرداخته بود. گواه این مطلب وجود مجموعه دیگری است که نیز به خط خود وی و محتوی کتب زیر است:

۱- رجال نجاشی که آن را در تهران به تاریخ شوال ۱۳۱۴ ق / ۱۸۹۷ م رونویسی کرده است؛

۲- فهرست منتخب بابویه که آن را در نجف به سال ۱۳۲۰ق / ۱۹۰۲م رونویسی کرده است؛

۳- و نیز یک نسخه از فهرست شیخ طوسی در دست است که به خط صاحب الذریعة در ۸ ربیع الاول ۱۳۱۵ق / هفتم آگوست ۱۸۹۷ در تهران پیش از حرکتش به عراق پایان یافته است و آن را با کمک همکار خود شیخ محمد نهاوندی تصحیح و تحقیق کرده و در مقدمه‌ای که بر نسخه نوشته کار خود را روشن ساخته است.

سفرهای آقابزرگ

شیخ آقابزرگ در دوران جوانی به همراهی پدر و مادر سفری در ۱۳۱۰ق به مشهد و در ۱۳۱۳ق سفری به عراق عرب رفته و پس از سه ماه سفری نیز در همین سال به مازندران نموده است.

سپس در سن بیست و دو سالگی در دهم جمادی‌الثانی ۱۳۱۵ق / ۱۸۹۷ق به قصد تکمیل تحصیلات به عراق رفت و از این تاریخ تا سال ۱۳۲۹ق در شهر نجف می‌زیست.

آموزگاران شیخ در نجف

وی در حوزه نجف در محضر حاج میرزا حسین نوری درگذشته ۱۳۲۰ق و شیخ محمد طاهای نجف درگذشته ۱۳۲۳ق و سید مرتضی کشمیری درگذشته ۱۳۲۳ق و حاجی حسین خلیلی درگذشته ۱۳۲۶ق و ملا محمدکاظم آخوند خراسانی از هواخواهان مشروطیت درگذشته ۱۳۲۹ق و حاج سید احمد حایری تهرانی و میرزا محمدعلی چهاردهی درگذشته ۱۳۲۴ق و سید محمد کاظم یزدی و میرزا محمدتقی شیرازی درگذشته سال ۱۳۳۸ق و شیخ شریعت اصفهانی درگذشته سال ۱۳۳۹ق استفاده کرد.

وی در حوزه نجف در محضر حاج میرزا حسین نوری درگذشته ۱۳۲۰ق و شیخ محمد طاهای نجف درگذشته ۱۳۲۳ق و سید مرتضی کشمیری درگذشته ۱۳۲۳ق و حاجی حسین خلیلی درگذشته ۱۳۲۶ق و ملا محمدکاظم آخوند خراسانی از هواخواهان مشروطیت درگذشته ۱۳۲۹ق و حاج سید احمد حایری تهرانی و میرزا محمدعلی چهاردهی درگذشته ۱۳۲۴ق و سید محمد کاظم یزدی و میرزا محمدتقی شیرازی درگذشته سال ۱۳۳۸ق و شیخ شریعت اصفهانی درگذشته سال ۱۳۳۹ق

استفاده کرد، مخصوصاً تقریرات درس مرحوم آخوند خراسانی را می‌نوشت و از شاگردان مبارز ایشان محسوب می‌شد و در مبارزات مشروطه‌خواهی شرکت داشت و در این موضوع کتابی به نام المَدنیة و الاسلام محمد فرید وجدی مصری را ترجمه و منتشر کرد.

دیگر اجازة روایت شیخ

گذشته از استادان یاد شده از حاج میرزا حسین نوری درگذشته سال ۱۳۲۰ ق که قدیم‌ترین استاد او است، از شیخ محمد صالح آل طه بحرینی و شیخ علی خاقانی درگذشته ۱۳۳۴ ق و سید محمدعلی شاه عبدالعظیمی درگذشته ۱۳۳۴ و شیخ موسی بن جعفر کرمانشاهی و سید ابوتراب خوانساری و شیخ علی کاشف‌الغطا درگذشته ۱۳۵۰ ق و سید حسن صدر درگذشته ۱۳۵۴ ق اجازة روایت دارد.

کتاب‌شناسی و رجال شیعه بخش از پژوهش‌های آقابزرگ

پس از فوت مرحوم آخوند در سال ۱۳۲۹ ق ایشان از نجف به کاظمین هجرت کرد و در آن جا به تتبع و تحقیق پرداخت و شروع به تألیف دایرة‌المعارف کتاب‌شناسی به نام الذریعة نمود و برای خاطر آسوده و فراغت بیشتر داشته باشد شهر سامرا کنار دجله در ۱۲۵ کیلومتری شمال بغداد را برای سکونت انتخاب کرد.

مؤلف الذریعة، در زمینه جمع‌آوری فهرست عمومی از تمام آثار قلمی شیعه از قدیم‌ترین ایام تا به امروز تتبع نموده است. او از آن سال تا پیش از بیماری طولانی اخیر (سال ۱۹۶۸ م) کتابخانه‌های عمومی و خصوصی عراق عرب و اغلب کتابخانه‌های مهم ایران و برخی کتابخانه‌های سوریه و فلسطین و مصر و حجاز را دیده است، و در برخی از آن کتابخانه‌ها شیخ شبانه‌روزهای بسیار را گذرانیده است، چون صاحب کتابخانه راضی نمی‌شد که در کتابخانه باز بماند، او خوراک خود را با خویش می‌برد. شب هنگام مدیر در را بر روی شیخ می‌بست و او در آن جا زندانی می‌ماند تا مدیر برطبق قرار، روز دیگر بازگردد و در را به روی او بگشاید.

شیخ اغلب فهرست‌های کتابخانه‌های ترکیه و هند و افغانستان و پاکستان و برخی فهرست‌های اروپایی را نیز از نظر گذرانیده است.

ازدواج شیخ

شیخ آقابزرگ در سن بیست و چهارسالگی با منصوره خانم دختر شیخ علی قزوینی ازدواج کرد و از وی یک پسر به نام محمدباقر و دو دختر به نام‌های مریم و مرضیه دارا شد. این خانم در سال (۱۳۳۵ ق / ۱۹۱۷ م) درگذشت و پسرش محمدباقر نیز در سن جوانی در سامرا درگذشت. شیخ که گرفتار بچه‌داری بود به ناچار پس از مرگ همسر اولش در همان سال با مریم خانم دختر سیداحمد دماوندی ازدواج نمود و از وی چهار پسر و دو دختر به سنین رشد رسیدند. دو پسر بزرگ [من علی نقی و برادرم احمد] او در کار کتاب الذریعة، با پدر همکاری دارند. پسر چهارم، دکتر مهندس محمدتقی استاد دانشکده فنی تهران است.

شیخ برای بار دوم به سال ۱۳۵۰ ق / ۱۹۳۱ م به همراهی عمویش حاج حبیب‌الله تاجر تهرانی سفری به مشهد رفت. در این سفر برای خود و فرزندانش گذرنامه گرفت و لقب (منزوی) را در شناسنامه ثبت نمود. اگر چه به این لقب شهرت نیافت؛ لیکن در الذریعة، ج ۱۵، ۱۲۸ از آن یاد کرده است. سفر سوم او به مشهد در سال (۱۳۶۵ ق / ۱۹۴۶ م) و سفر چهارمش به سال (۱۳۸۱ ق / ۱۹۳۵ م) بود.

تا سال ۱۳۵۴ ق / ۱۹۳۵ م شیخ در سامراء اقامت داشت. در این هنگام که اثر نفیس خود را قابل انتشار دید، درصدد چاپ آن برآمد. حادثه ناشی از تعصب ضد شیعی و ضد ایرانی سامرای‌ها و کشتن شیخ هادی تهرانی به دست ایشان به مؤلف فهمانید که نمی‌تواند با اقامت در این شهر به چاپ کتاب خود بپردازد. بدین منظور محل اقامت خود را از سامراء به نجف انتقال داد؛ البته خروج او از سامراء به دستور حکومت و پس از زندانی کردن شمار زیادی از ایرانیان به اتهام شرکت در قتل شیخ هادی بود، در صورتی که همه مردم قاتل سامرای را می‌شناختند.

صاحب الذریعة، در نجف با کمک مالی عمویش حاج حبیب‌الله محسنی تاجر، چاپخانه‌ای به نام مطبعة السعادة برپا نمود تا کتاب خود را در آن به چاپ رساند؛ لیکن دولت پادشاهی عراق به عذر این که ایشان ایرانی هستند، مانع از عمل گردید. تا این که پس از مشقت‌های بسیار چاپخانه را زیر نظر یک نفر عراقی قراردادند. باز دولت وقت به بهانه‌های دیگر چاپخانه را بست. صاحب الذریعة به ناچار چاپخانه را فروخت تا مگر کتاب را در چاپخانه‌ای دیگر به چاپ رساند، پس از چاپ شدن جلد

اول باز وزارت فرهنگ سلطنتی عراق شش ماه از انتشار آن جلوگیری کرد و بزرگترین بهانه‌اش آن بود که نام مؤلف آن فارسی است.

یادآور می‌شود که مجلدات الذریعة، هنوز هم در یکی دو کشور عربی به عنوان تبلیغات شیعی و ایرانی ممنوع‌الورود می‌باشد. شیخ آقابزرگ تهرانی را، زهد و پرهیز، از اوایل جوانی به سحرخیزی و پیاده‌روی واداشته بود.

او از سن ۴۰ تا ۷۰ سالگی، دربیست و چهار ساعت فقط دو وعده صبح و ظهر غذا می‌خورد و شب را با معدۀ خالی به رختخواب می‌رفت. خواب او در شب‌های بلند از پنج ساعت تجاوز نمی‌کرد. یک ساعت پیش از فجر برمی‌خاست و پیاده به زیارت قبرستان شهر و حرم امام می‌رفت و پس از انجام نماز بامداد پیاده به خانه باز می‌گشت و پس از صرف ناشتایی به کتابخانه که محل کار او بود می‌رفت و تا ظهر مشغول کار بود.

بعد از ظهر پس از صرف ناهار و کمی استراحت دوباره به کتابخانه برمی‌گشت و تا نزدیک مغرب مشغول کار بود، سپس به مسجد و حرم می‌رفت و پس از انجام نماز مغرب و عشا بازمی‌گشت و چند ساعت از شب را نیز در کتابخانه مشغول بود.

پیگیری او چنان بود که چون در حلّ مشکلی مربوط به تاریخ مرگ؛ یا تولد دانشمندی؛ یا شناسایی کتابی؛ یا نسبت کتاب به مؤلفش گیر می‌افتاد، گاه شب‌ها را تا بامدادان در کتابخانه می‌ماند و گاه مدت گرفتاری به چند روز می‌کشید و چون گمشده خویش را با حلّ مشکل می‌یافت، گویی دنیا را به دو داده‌اند خرسند و خوشحال می‌نمود.

شیخ دقیقه‌ای از کار باز نمی‌ایستاد، حتی آن گاه که مهمان؛ یا دانشجویی بر او وارد می‌شد پس از احوال‌پرسی و جواب پرسش‌های علمی، دوباره با معذرت‌خواهی به کار بازمی‌گشت.

او در پذیرایی میهمان حداکثر شکسته‌نفسی را داشت، به هیچ کس اجازه بوسیدن دستش را نمی‌داد و بی‌اختیار دستش را از جلو کسی که خم می‌شد به طرف خود می‌کشید.

او مهمان را، هرچند که اختلاف سن داشت تا در خانه بدرقه می‌کرد.

کارنامه نوشتاری آقابزرگ

(۱) الذریعة إلى تصانیف الشيعة

الذریعة دایرة المعارفی است در کتاب‌شناسی مرتب بر حروف الفبا، که در آن تاریخ ادبیات شیعه در چهارده قرن گرد آمده است.

چون جرجی زیدان (۱۸۶۱ - ۱۹۱۴م) کتاب تاریخ آداب اللغة العربیة را منتشر کرد و در آن بذر تعصب ملی را پاشید، به قصد تحقیر ادبیات ملل مسلمان غیر عرب، نسبت به ادبیات شیعه که در شرق فرات بیشتر از غرب فرات شیوع دارد به طرز زنده‌ای یاد کرد. از این رو، چند تن از علمای مبرز شیعه در صدد پاسخ علمی به ادعای او برآمدند و پس از مذاکرتهای که انجام شد، سه تن از ایشان تعهد کردند که هر یک کاری را به ترتیب زیر انجام دهد:

۱- سید حسن صدر (۱۲۷۲ - ۱۳۵۴ق) تعهد نمود که کتابی در پایه‌گذاری شیعه و علوم اسلامی بنویسد؛

۲- شیخ محمدحسین کاشف‌الغطاء (۱۲۹۴ - ۱۳۷۳ق) تعهد نمود که نقایص و اغلاط کار جرجی زیدان را نشان دهد؛

۳- شیخ آقابزرگ تعهد نمود که تاریخ ادبیات شیعه را جمع‌آوری کند.

نتیجه کار نخستین ایشان کتاب تأسیس الشيعة لفنون الاسلام (نگارش: ۱۳۲۸ق) که خلاصه آن به نام الشيعة و فنون الاسلام در ۱۳۳۱ق چاپ شد و سپس خود کتاب پس از مرگ مؤلف با تشویق صاحب‌الذریعة، به وسیله سید محمد پسر سید حسن صدر در سال ۱۳۷۰ق چاپ شد.

نتیجه کار کاشف‌الغطاء به صورت کتاب المراجعات الريحانية و النقود و الردود منتشر گردیده که در جزء دوم آن به اشتباهات جرجی زیدان پرداخته است.

آقابزرگ گرچه دیرتر از دیگر همکارانش به نتیجه رسید؛ لیکن نتیجه‌ای که وی به دست داد قابل قیاس به نتایج آن دو بزرگوار نبود. او الذریعة را به وجود آورد که مجلدات آن به ترتیب زیر منتشر گردیده است.

مجلد اول الذریعة

مجلد اول الذریعة در مطبعة الغري، نجف، ۱۳۵۵ ق / ۱۹۳۶ م سال ۱۳۵۵ ق / ۱۹۳۴ چاپ و در سال بعد منتشر گردید. دارای ۴۵۰ برگه است و از شناسه آب حیات تا شناسه ازهاق الباطل را دربرمی‌گیرد

این مجلد شامل سه مقدمه است:

- یکی از آن خود مؤلف است؛
  - و دیگری از شیخ محمدعلی اردوبادی؛
  - و سوم از شیخ محمدحسین کاشف‌الغطاء؛
  - و چهارمی تقریظی از سید حسن صدر است؛
  - سپس اصل کتاب آغاز می‌شود و تعداد ۱۶۰۸ عنوان کتاب را معرفی می‌کند.
- در ضمن آن‌ها از ۸۰۰ اجازه از اجازات علمای شیعه ذکر شده است که بهترین نمودار زنجیره اسناد و طبقات علمای شیعه است، چون نسخه‌های این مجلد نایاب شده بود اخیراً در تهران تجدید چاپ گردید.

مجلد دوم الذریعة

مجلد دوم نیز مؤلف در سال ۱۳۱۵ خ / ۱۳۵۶ ق / ۱۹۳۶ م و در مطبعة الغري نجف منتشر گردید. آن دارای در آن تعداد ۲۰۴۵ کتاب معرفی شد. دارای ۵۲۴ برگه است و در این مجلد حرف الف به پایان می‌رسد. عنوان کتاب‌ها و شناسه‌های آن از الأساری و الغلول تا ایوان مدائن است^۱.

اصول چهارگانه شیعی در فصل اصل این مجلد معرفی شده است.

بخش ایران باستان آن نیز مهم است.

^۱ الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الثاني، الأساری و الغلول - ایوان مدائن، آقابزرگ الطهرانی، محمد محسن نزیل سامراء (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ ق)، مطبعة الغري، نجف الأشرف، ۱۳۱۵ خ / ۱۳۵۵ ق / ۱۹۳۶ م، ۲۰۴۵ کتاب از الأساری و الغلول - ایوان مدائن، ۵۲۴ برگه.

مجلد سوم الذریعة

مجلد سوم مؤلف در سال ۱۳۵۷ ق / ۱۹۳۸ م / ۱۳۱۷ خ توانست مجلد سوم از کتاب خود را در همان شهر نجف، مطبعه الغری، در ۴۹۶ برگه چاپ کند، این مجلد مشتمل بر حرف‌های ب، پ و مقداری از حرف ت می‌باشد و تعداد ۱۹۱۸ عنوان کتاب از شناسه البائیة الحمیریة - التھیة المبارکة معرفی گردیده است.

مجلد چهارم الذریعة

پیش آمد جنگ بین‌المللی و بدی اوضاع باعث تأخیر چاپ بقیه مجلدات الذریعة گردید تا این که در سال ۱۹۴۳ م / ۱۳۶۳ ق مجلد چهارم الذریعة، در تهران توسط فرزند مؤلف اینجانب علی‌نقی منزوی در تهران و در چاپخانه بانک ملی ایران چاپ و منتشر گردید.

این مجلد مشتمل بر ذکر ۲۳۰۴ عنوان کتاب و شناسه از التخاب تا التیمیة در ۵۲۰ برگه است.

تاریخچه تقویم‌نویسی در ایران فهرستی از حدود ۷۰۰ کتاب از کتب تفسیر نیز از بخش‌های متنوع این مجلد است.

این مجلد و پس از آن تا جلد پانزدهم شامل اضافات و حواشی فرزند مؤلف اینجانب علی‌نقی منزوی می‌باشد؛ البته به جز جلد سیزدهم و چهاردهم که در نجف به چاپ رسید و در شماره دیگر این مقاله بازگو خواهد شد.

مجلد پنجم الذریعة

مجلد پنجم هم در آذر سال ۱۳۲۴ خ / ۱۳۶۴ ق / ۱۹۴۵ م در ۵۲۰ برگه در چاپخانه بانک ملی ایران از چاپ خارج شد^۱.

این مجلد مشتمل بر حرف‌های ت، ج، چ می‌باشد و ۱۵۱۴ کتاب را معرفی نموده است که دربرگیرنده شناسه و عنوان ثابت‌نامه تا شناسه چینی‌سازی است.

بسیاری از کتب علم کلام شیعه به عنوان جواب و جوابات در این مجلد آمده است.

^۱ الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الخامس، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق علی‌نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، چاپخانه بانک ملی ایران، تهران، ۱۳۲۳ خ / ۱۳۶۳ ق / ۱۹۴۴ م، و ۱۵۱۴ کتاب از ثابت‌نامه - شناسه چینی‌سازی، ۵۲۰ برگه.

مجلد ششم الذریعة

مجلد ششم: نیز به سال ۱۳۲۶ خ / ۱۹۴۷ م در ۴۱۲ برگه در چاپخانه بانک ملی در تهران چاپ و پخش گردید. این مجلد محتوی معرفی ۲۴۷۳ کتاب از شناسه الحائریات - حزن المؤمنین است.^۱ ۷۶۳ کتاب حدیث در آن یاد گردیده که منابع اصلی حقوق شیعه است و اکثر آنها در سده سوم و چهارم هجری تألیف شده و در شمار چهار صد اصل شیعه هستند.

بخش معرفی حاشیه‌ها در این مجلد نیز متنوع است. ۱۲۷۳ حاشیه را معرفی می‌کند و نمودار کارهای علمای قرن دهم هجری است که عبارت از دنباله‌روی و تقلید از یکدیگر است و سزد که این قرن را قرن حاشیه‌نویسی نام دهند. در پایان این مجلد و مجلدات هفتم و هشتم فهرستی از برخی کتابخانه‌هایی که مورد استفاده مؤلف الذریعة بوده است به وسیله اینجانب علی‌نقی منزوی تهیه و چاپ شده است. پیرامون ۳۰ مورد آن در این جلد یاد شده است.

مجلد هفتم الذریعة

این مجلد به سال ۱۳۲۹ خ / ۱۳۶۹ ق / ۱۹۵۰ م در ۳۲۰ برگه در چاپخانه مجلس شورای ملی ایران چاپ شد و بخش‌های «خمس» و «خطبه» در این مجلد اهمیت تاریخی دارند.^۲ در این مجلد ۱۴۱۷ کتاب معرفی شده است که دربرگیرنده شناسه حساب تا عنوان خیمه‌شب‌بازی است و به حرف خاء پایان یافته است و در پایان قسمتی از فهرست کتابخانه‌های مورد استفاده مؤلف، پیرامون ۵۳ مورد دیده می‌شود.

^۱ الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء السادس، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق علی‌نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، چاپخانه بانک ملی ایران، تهران، ۱۳۲۵ خ / ۱۳۶۵ ق / ۱۹۴۶ م، ۲۴۷۳ کتاب از شناسه الحائریات - حزن المؤمنین، ۴۱۲ برگه.

^۲ الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء السابع، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق علی‌نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، چاپخانه مجلس شورای ملی ایران، تهران، ۱۳۲۷ خ / ۱۳۶۷ ق / ۱۹۴۸ م، ۱۴۱۷ شناسه کتاب از حساب - خیمه‌شب‌بازی، ۳۲۰ برگه.

مجلد هشتم الذریعة

این مجلد به سال ۱۳۳۰ خ / ۱۳۷۰ ق / ۱۹۵۱ م در ۳۴۰ برگه در چاپخانه مجلس شورای ملی ایران در تهران چاپ شد و محتوی تمام حرف دال است به استثنای دیوان‌ها که در مجلد نهم جمع شده است.^۱

بخشی در باره تاریخ دایرة المعارف نویسی و بخشی دیگر درباره تاریخ داستان‌سرایی و دیگر درباره دانش درایه و نیز درباره تاریخ دعانویسی و دیگر تاریخچه دفتر تقویم از بخش‌های مفید این مجلد است.

جلد هشتم دارای ۱۳۰۹ عنوان و شناسه کتاب از دائرة تا عنوان دیو و پری‌نامه است.

هم‌چنین در پایان بخشی دیگر از فهرست کتابخانه‌های مورد استفاده مؤلف پیرامون ۶۲ مورد بازگو شده است.

^۱ الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الثامن، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق علی‌نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، چاپخانه مجلس شورای ملی ایران، تهران، ۱۳۲۹ خ / ۱۳۶۹ ق / ۱۹۵۰ م، ۱۳۰۹ عنوان و شناسه کتاب از دائرة تا عنوان دیو و پری‌نامه، ۳۴۰ برگه.

الذریعة و آقابزرگ تهرانی ۲

دکتر علی‌نقی منزوی

(۲) مجله آینده، مهر و آبان، ۱۳۵۹، سال ششم، شماره ۶۹ و ۷۰، برگه ۵۸۸-۵۹۶

مجلد نهم الذریعة

این مجلد به شعر و شعرای شیعه اختصاص دارد و به ترتیب حروف آغاز تخلص شاعران مرتب گردیده است و نام هر شاعری که اثری از وی به جا مانده، یاد شده است.

این مجلد در چهار جزء که مجموعاً ۱۵۴۰ برگه چاپ شده است. دیوان هشت هزار و پانصد شاعر در آن ذکر شده است و خود یک تذکره شعرای کامل به حساب می‌آید که از این حیث نیز بسیار بی‌نظیر است.

بخش نخست جلد نهم

بخش اول این مجلد دارای ۱۹۹۱ عنوان دیوان و در ۳۳۶ برگه است که با دیوان آئینه مشروطه آغاز می‌شود و پایانش دیوان دیهیم لاهیجانی است که در سال ۱۳۳۲ خ / ۱۳۷۳ ق / ۱۹۵۳ م در چاپخانه مجلس شورای ملی ایران به چاپ رسید؛

بخش دوم جلد نهم

بخش دوم این جلد در سال ۱۳۳۸ خ / ۱۳۷۸ ق / ۱۹۵۹ م با ۲۸۰۰ عنوان دیوان، از شماره ۱۹۹۲ تا ۴۷۹۰ از شناسه دیوان ذاتی کیانی تا عنوان دیوان عبدالصمد باکثیر، ۳۵۲ برگه در چاپخانه دولتی ایران در تهران به چاپ رسید.

بخش سوم جلد نهم

بخش سوم در سال ۱۳۴۲ خ / ۱۳۸۳ ق / ۱۹۶۴ م با ۲۵۸۶ عنوان دیوان، از شماره ۴۷۹۱ تا ۷۳۷۶ و از شناسه دیوان مولی عبدالصمد بدخشانی تا عنوان دیوان مینوی همدانی او شعره، ۴۵۶ برگه در چاپخانه دانشگاه تهران به چاپ رسید و پخش شد.

بخش چهارم جلد نهم

بخش چهارم در سال ۱۳۴۵ خ / ۱۳۸۶ ق / ۱۹۶۷ م با ۱۱۱۲ شناسه دیوان از ۷۳۷۷ تا ۸۴۸۸ و از عنوان دیوان نائب تا دیوان یونس الدیلمی او شعره، ۳۹۶ برگه در چاپخانه دانشگاه تهران منتشر گردید.^۱

در پایان بخش چهارم دو فهرست بسیار مفید دیده می‌شود:

- نخست فهرست انساب شعرا است. در این فهرست شعراء به شهرها و حرفه‌ها و خانواده‌های خود دسته‌بندی شده‌اند، مثلاً مراجعه‌کننده می‌تواند به دست بیاورد که چند شاعر اصفهانی داشته‌ایم؛ و یا چند شاعر خطاط؛ یا مصور؛ و یا حسنی و حسینی در الذریعة، معرفی شده است؛

- در فهرست دوم کلیه آثار شاعران به ترتیب حروف الفباء جمع شده است. به وسیله این فهرست می‌توانیم دریابیم که چند شاهنامه؛ و یا یوسف و زلیخا، مثلاً در الذریعة آمده است.

مقایسه چاپ شده مجلد از طرف اینجانب علی‌نقی فرزند مؤلف بدان اضافه شده است.

جلد دهم الذریعة

این مجلد به سال ۱۳۳۵ خ / ۱۳۷۶ ق / ۱۹۵۶ م در ۲۷۲ برگه، و با ۸۸۵ شناسه از ذائقه ماتم تا الرسائل و المکاتیب در چاپخانه مجلس شورای ملی ایران در تهران چاپ شده است.^۲

مقداری از کتب علم کلام به عنوان «الردّ...» و بسیاری به عنوان «رجال» در این مجلد دیده می‌شود.

^۱ الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الرابع، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق علی‌نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، چاپخانه مجلس شورای ملی ایران، تهران، ۱۳۲۰ خ / ۱۳۶۰ ق / ۱۹۴۱ م، ۲۳۰۴ عنوان کتاب از التخابط - التیمیة، ۵۲۰ برگه.

^۲ الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء العاشر، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق علی‌نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، چاپخانه مجلس شورای ملی ایران، تهران، ۱۳۳۵ خ / ۱۳۷۵ ق / ۱۹۵۶ م، ۸۸۵ شناسه از ذائقه ماتم - الرسائل و المکاتیب، ۲۷۲ برگه.

جلد یازدهم الذریعة

این مجلد در سال ۱۳۳۵ خ / ۱۳۷۶ ق / ۱۹۵۶ م با ۳۴۶ برگه در چاپخانه مجلس شورای ملی ایران در تهران چاپ شده است^۱ و برای نخستین بار نام اینجانب فرزند مؤلف نیز بر پشت مجلد ثبت گردیده است. در این مجلد مقداری از کتابچه‌های بی‌نام به عنوان «رسالة...» پیوست حروف یاد شده است و سپس حرف راء در این مجلد به پایان می‌رسد. جمعاً ۲۰۴۲ کتاب را معرفی نموده است که دربرگیرنده رساله آب حیات تا شناسه الزائریة است.

مجلد دوازدهم الذریعة

این مجلد که شامل حرف «ز»، «ژ»، «س» است در چاپخانه مجلس شورای ملی ایران در تهران به سال ۱۳۴۱ خ / ۱۳۸۰ ق / ۱۹۶۲ م در ۲۹۴ برگه چاپ شد^۲. عنوان‌های «زیج» برای تاریخ علم نجوم در ایران و «ساقی‌نامه» برای تاریخ ادبیات دوره اول صفوی است و بخش‌های مفیدی از این مجلد را تشکیل می‌دهند. دارای ۱۹۷۴ شناسه کتاب است که از الزائریة تا سیاه کاران را دربرمی‌گیرد.

مجلد سیزدهم الذریعة

این مجلد شامل نیمی از حرف شین است و در ۳۹۴ برگه است. این جلد در نجف زیر نظر خود مؤلف و تصحیح یکی از شاگردان جوان ایشان آقای سید محمدحسن طالقانی مدیر مجله المعارف در مطبعة القضاء، نجف، عراق، ۱۳۷۸ ق / ۱۳۳۸ خ

^۱ الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الحادي عشر، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، چاپخانه مجلس شورای ملی ایران، تهران، ۱۳۳۷ خ / ۱۳۷۸ ق / ۱۹۵۹ م. ۲۰۴۲ شناسه کتاب از رساله آب حیات - الزائریة، ۳۴۶ برگه.

^۲ الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الثاني عشر، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، دانشگاه تهران، ۱۳۴۰ خ / ۱۳۸۰ ق / ۱۹۶۲ م، ۱۹۷۴ شناسه کتاب از الزائریة تا سیاه کاران، ۲۹۴ برگه.

۱۹۵۹م چاپ شده است و معرفی ۱۴۷۷ کتاب را در بر دارد که از شناسه شاپور و شهناز آغاز می‌شود و به شرح قصیده ابن سینا العینیة می‌انجامد.

مجلد چهاردهم الذریعة

این مجلد در چاپخانه الآداب در نجف به سال ۱۳۸۱ق / ۱۳۴۰خ / ۱۹۶۱م مانند جلد سیزدهم در عراق چاپ شد و ۳۷۶ برگه دارد. تصحیح این مجلد به دست یکی از شاگردان قدیمی و دانشمند مؤلف آقای سید محمدصادق بحرالعلوم انجام گرفته است و آخرین رقم آن نشان می‌دهد که در این دو مجلد حرف «شین» ۲۵۷۴ کتاب معرفی شده است که از شرح قصیده ابن الفارض آغاز می‌شود به عنوان کتاب الشینیة، می‌انجامد.

بخش شرح‌ها در حرف شین مانند حاشیه‌ها در حرف ح (در جلد ششم) نمودار ادبیات توضیحی و تعلیقی می‌باشد و نشان می‌دهد که چگونه مدت‌ها دانشمندان ما به خود فرو رفته و بگرد مسائل کهن پیچیده و به جای ابتکار و تصنیف، به تکرار کار گذشتگان پرداخته‌اند. در این بخش حدود ۱۹۰۰ شرح دیده می‌شود.

نظم و ترتیب علمی که مصحح جلد ششم برای حاشیه‌ها ایجاد کرده در شرح‌ها دیده نمی‌شود. در جلد ششم نخست کتاب حاشیه‌نویسی شده معرفی می‌گردد، سپس حاشیه‌های آن پشت سر یکدیگر نهاده می‌شود؛ لیکن در جلد‌های ۱۳ - ۱۴ این عمل به صورت ناقص انجام شده است، کتاب‌های شرح شده گاهی معرفی نمی‌شوند و گاهی مکرر تعریف می‌شوند.

مجلد پانزدهم الذریعة

در این مجلد حروف «س»، «ض»، «ط»، «ظ»، «ع» جمع شده است و در چاپخانه دانشگاه تهران به سال ۱۳۸۵ق / ۱۳۴۳خ / ۱۹۶۵م در ۴۰۰ برگه مانند مجلدات پیش از سیزدهم با تصحیح و اضافات اینجانب علی‌نقی منزوی فرزند مؤلف چاپ و پخش شده است. و این آخرین جلد است که به تصحیح او پخش گردید، ولی پس از انتقال من به بیروت و تبعید اجباریم، برادرم احمد منزوی فرزند دوم مؤلف کار مرا در تهران ادامه داد. ۲۳۹۴ عنوان کتاب از صابون الغم تا عنوان کتاب عیون الوصول إلى علم الأصول است.

مجلد شانزدهم الذریعة

این مجلد شامل حرف‌های «ف»، «ع»، «غ»، می‌باشد و به تصحیح فرزند دیگر مؤلف احمد منزوی در ۴۴۲ برگه در چاپخانه دانشگاه تهران به سال ۱۳۴۶ خ / ۱۹۶۷ م چاپ شده است. برادرم احمد منزوی غیر از تصحیح و اضافه، فهرستی برای نام مؤلفان یاد شده در این جلد در پایان افزوده است، و این کار را در مجلدات پس از آن نیز ادامه داده است. کتاب الغارات تا شناسه فیہ ما فیہ با ۱۹۶۹ شناسه و عنوان کتاب را می‌شناساند.

مجلد هفدهم الذریعة

در این مجلد حرف «ق» و نیمی از حرف «ک» آمده و به تصحیح احمد منزوی در چاپخانه اسلامیة در بوذرجمهری تهران به سال (۱۳۸۷ ق / ۱۳۴۶ خ / ۱۹۶۷ م چاپ شده است. در حرف قاف ۱۳۴۸ کتاب و در حرف کاف این مجلد ۳۸۰ عنوان کتاب که در کل ۱۷۲۸ شناسه از قائل القوات العلویة تا رسالۃ فی الکسوف و الخسوف معرفی شده است. فهرست مؤلفین نیز مانند جلد پیشین به دنبال آن هست. در این مجلد و مجلدات آینده تعداد کتب شیعة اسماعیلی بیشتر شده است و سبب آن انتشار فهرست کتب ایشان تألیف مجدوع توسط علی نقی منزوی می‌باشد. این کتاب مدرک کارهای ایوانف در باره تاریخ ادب اسماعیلی بوده و تنها خواص از آن اطلاع می‌داشتند.

مجلد هجدهم الذریعة

در این مجلد باقی حرف «ک» و همه حرف «ل» آمده است. در همه حرف «ک» ۱۳۴۳ کتاب و در همه حرف «گ» ۲۸۰ کتاب و در همه حرف «ل» ۶۲۷ در کل ۲۲۵۰ کتاب از کشف اصطلاحات الفنون تا لیلی و مجنون و در پایان کشف الکربة فی شرح دعاء الندبة) للسید جلال الدین المکنی ب (أبی محمد) المشتہر بالمحدث ابن المیر قاسم الحسینی الأرموی نزیل طهران معرفی شده است. این مجلد نیز مانند پیشین در چاپخانه اسلامیة در تهران به سال ۱۹۶۷ م / ۱۳۷۸ ق / ۱۳۴۶ خ به تصحیح برادرم احمد منزوی چاپ و در ۴۳۶ برگه منتشر گردیده است.

مجلد نوزدهم الذریعة

این مجلد بخشی از حرف میم را در بر دارد و در ۴۰۹ برگه در چاپخانه اسلامیة در تهران با تصحیح و اضافات برادرم احمد منزوی به سال ۱۳۸۹ ق / ۱۳۴۸ خ / ۱۹۶۹ م چاپ شده است.

در عنوان مثنوی در این مجلد پیرامون ۱۱۵۰ مثنوی یاد شده است که برخی از آن‌ها در مجلد نهم نیز نیامده است. جلد نوزدهم از عنوان المآب فی شرح الآداب آغاز می‌شود و به مجاهدات عرب فی وقعة جمل و أحوالها در ۱۶۸۰ شناسه می‌انجامد.

مجلد بیستم الذریعة

این مجلد از مجتبی تا مسبل از حرف میم را در بر دارد و به سال ۱۳۹۰ ق / ۱۳۴۹ خ / ۱۹۷۰ م با تصحیح و اضافات برادرم احمد منزوی چند ماه پس از مرگ مؤلف در چاپخانه اسلامیة در تهران چاپ و منتشر گردید.

در آغاز آن خلاصه شرح حالی از ایشان در ۱۲ صفحه چاپ شده. عنوان‌های قابل دقت این مجلد «مسائل» و «مسأله» و «مزار»، «مختصر»، «مختار»، و «مجموعه»ها می‌باشد. این مجلد دارای ۴۲۸ صفحه و کتاب‌شماری آن از ۱۶۸۱ تا ۳۶۵۸ می‌باشد که از المجتبی فی سیرة المصطفی آغاز می‌شود و به مسبل العبرات فی رثاء السادات می‌انجامد.

مجلد بیست و یکم الذریعة

از نام «مستبی» تا «مقال» را از حرف میم در بردارد و کتاب‌شماری آن از ۳۶۵۹ تا ۵۷۱۹ می‌باشد که با عنوان کتاب المستبین آغاز می‌شود به شناسه المقالة النورية فی شرح الرسالة الکافورية للحکیم محمدولی می‌انجامد.

مهمترین عنوان‌های عمومی آن «مشیخه»، «معاد»، «معرّب»، «معرقة»، «مقالة و مقالات» است. این مجلد به سال ۱۳۹۲ ق / ۱۳۵۱ خ / ۱۹۷۲ م، در ۴۵۲ صفحه با تصحیح و اضافات آقای احمد منزوی در چاپخانه اسلامیة تهران منتشر شده است.

مجلد بیست و دوم الذریعة

این مجلد نام‌های از «مقالید» تا «منتخب» را از حرف میم دربردارد و با تصحیح و اضافات برادر احمد منزوی به سال ۱۳۹۳ ق / ۱۳۵۳ خ / ۱۹۷۴ م در ۴۴۴ برگه در همان چاپخانه منتشر شده است. کتاب‌شمار این جلد از ۵۷۲۰ تا ۷۸۱۰ می‌باشد که از مقالید الأبواب آغاز می‌شود و به شناسه منتخب هدیة الملوك می‌انجامد. مهمترین عنوان‌های عمومی آن «مقالات»، «مقتل»، «مقدمه»، «مکاتبات و مکاتیب و مکتوب»، «ملخص»، «مناسک»، «مناظرات»، «مناقب»، و «منتخب» می‌باشد.

مجلد بیست و سوم الذریعة

آخرین مجلد حرف میم است و «المنتزع المختار» تا «میوه شیرین» را دربردارد. کتاب‌شمار آن نشان می‌دهد که در حرف میم کلاً ۹۱۸۰ کتاب معرفی شده است. این مجلد به سال ۱۳۵۴ خ / ۱۳۹۵ ق / ۱۹۷۵ م به تصحیح و اضافات برادر احمد منزوی در چاپخانه اسلامیة تهران در ۳۶۲ برگه چاپ شده است. المنتزع المختار آغاز می‌شود و به شناسه میوه شیرین می‌انجامد.

عنوان‌های مهم آن «منشآت»، «منطق»، «منظومه»، «موسیقی» می‌باشد.

برادر احمد منزوی پس از انتشار این مجلد به پاکستان سفر کرد تا به تکمیل فهرست نسخه‌های خطی فارسی خود به پردازد که تاکنون شش جلد آن منتشر شده است.

مجلد بیست و چهارم الذریعة

شامل تمام حرف نون است و ۲۳۱۵ کتاب از معرفی شناسه النائية آغاز می‌شود و به شناسه نية الوکیل في العقد می‌انجامد و طبق فهرستی که در آخرین صفحه آن، برگه ۴۸۴ دیده می‌شود؛ این ۲۴ جلد شامل ۱۰۷۴۱ برگه است و ۵۱۴۲۳ کتاب در آن معرفی شده است.

مهمترین عنوان‌های عمومی که در این مجلد دیده می‌شود: نامه‌ها، نجوم، نحو، نزهة، نسب، نسخه، نصاب، نظم، نفس، نقد، نقض، نکاح، نوادر، نوروزیة، نهاییة، نهج، نية، می‌باشد.

در «نجوم» تاریخچه این علم و پیشگامی ایرانیان در ترجمه آن برای مسلمانان به زبان عربی است و در «نوادیر» تاریخچه‌هایی از تألیفات کوچک در سه قرن اول اسلام دیده می‌شود که به چهار صد اصل معروف بوده‌اند.

این مجلد با تصحیح و تنقیح و اضافات اینجانب علی‌نقی منزوی پس از بازگشتم از تبعید به تهران، منتشر شده است. مجلد ۲۴ در چاپخانه اسلامی، تهران به سال ۱۳۵۶ خ / ۱۳۹۸ ق / ۱۹۷۸ م چاپ و پخش شد.

مجلد بیست و پنجم الذریعة

این مجلد شامل حرف‌های «و»، «ه»، «ی» است و از شناسه کتاب الواثق شمشاطی آغاز می‌شود تا کتاب یهودی سرگردان را دربر دارد و مجموعاً ۱۸۰۵ کتاب در آن معرفی شده است.

۸۷۵ کتاب آن در حرف «واو» است و عنوان‌های مهم آن «الواحد لایصدر منه الا واحد»، «واقعات» و ده عنوان «وامق و عذرا»، «الوجود»، «الوجیزة»، «وحدت الوجود»، «وسیلة»، «الوصیة»، «وقایع الأيام»، «وقف».

در حرف «ه» ۶۵ کتاب معرفی شده است و عنوان‌های مهم آن‌ها: «الهدایة» و «الهدیة»، «هشت ...»، «هفت ...»، «هندسه»، «هیأت» می‌باشد.

در حرف «ی» ۲۸۰ کتاب معرفی شده که عنوان‌های مهم آن: «یادداشت»، «یادگار»، «ینابیع»، «یوسف و زلیخا»، و «یوم و لیل» می‌باشد.

در پایان این مجلد تاریخچه چاپ مجلدات بیست و پنج گانه الذریعة^۱ و فهرست اسما مؤلفین کتب معرفی شده در این مجلد و یک استدراک برای اغلاط ۲۵ جلد الذریعة، و ارجاع‌های مفید در آن‌ها آمده که شامل ۱۴۳ صفحه است.

الذریعة، شامل ۱۱۲۳۹ صفحه است و در آن ۵۳۵۱۰ کتاب معرفی شده است.

مستدرک الذریعة

از اینجانب علی‌نقی منزوی پرسیدند: آیا برای استدراک از قلم افتاده‌های این دایرةالمعارف کتاب‌شناسی (الذریعة) فکری کرده‌اید؟

^۱ با چهار جلد نهم بیست و هشت گانه می‌شود و جلد بیست و ششم که مستدرک ذریعه است، بیست و شش؛ یا بیست و نه مجلد می‌گردد.

پاسخ می‌دادم: به نظر من اگر ادبیات شیعی را به دو بخش بزرگ فارسی و غیرفارسی تقسیم کنیم، باید قبول کنیم که مرحوم پدرم از بخش غیر فارسی ادبیات شیعه ۹۷٪ را در این دایرةالمعارف گردآورده، یعنی از این بخش بیش از ۳٪ از قلم او نیفتاده است، اما در بخش ادبیات فارسی شیعه باید اذعان کرد که آن مرحوم موفق به گردآوری بیش از ۵۰٪ نشده است، پس مسلماً باید برای باقی مانده فکر استدراک بود، اما چون در این استدراک اکثریت مطلق با آثار فارسی شیعه خواهد بود، نوشتن چنین فهرستی نیز به زبانی غیر فارسی تا اندازه‌ای غیر طبیعی به نظر خواهد رسید.

از طرف دیگر، انتشار مجلدات متعدد از فهرست نسخه‌های خطی فارسی که به وسیله برادرم احمد منزوی فرزند دوم صاحب الذریعة، تهیه و چاپ شده است گوشه‌ای دیگر از این مشکل را حل کرده است، بدین معنی که هر چند همه مؤلفان کتب مذکور در آن فهرست از نظر سیاسی شیعی نبوده‌اند؛ لیکن اکثریت مطلق آن مؤلفان فارسی‌نویس، از نظر فلسفی شیعی بوده یعنی در مسایل مورد اختلاف حُسن و قبح عقلی و شرعی، جبر و اختیار و عدل و ظلم و توحید اکثریت شیعی مذهب بوده‌اند؛ بنابراین، تهیه فهرستی دیگر به نام مستدرک الذریعة، برای ادبیات فارسی شیعی چندان منطقی به نظر نمی‌رسد.

با این همه باید بگویم که مؤلف الذریعة، در چندین جا اشارت‌هایی به مستدرک الذریعة، که در نظر داشته است، نموده و یادداشت‌هایی متفرق نیز در این مورد از ایشان در کتابخانه باقی است، اما مقدار آن‌ها یک‌دهم یک مجلد الذریعة، کمتر است. به خاطر دارم به سال ۱۳۲۵ خ مرحوم پدرم صاحب الذریعة، به تهران آمده بودند و موقتاً در منزل مرحوم آل احمد طالقانی پدر جلال آل احمد که پسر دختر خواهر مؤلف الذریعة، است در کوچه پاچنار خیابان خیام وارد شده بود. روزی شادروان محمد قزوینی و مرحوم دکتر قاسم غنی مؤلف تاریخ عصر حافظ به دیدار ایشان آمدند.

مرحوم قزوینی در ضمن تجلیل از دایرةالمعارف کتاب‌شناسی الذریعة، ذکری از قاضی نورالله شوشتری نمود و فرمود به سبب تألیفش مجالس المؤمنین برخی به ایشان لقب شیعه‌تراش داده‌اند. پدرم که این سخن را از جاهای دیگر نیز شنیده بود، گوشه و تعریضی به خود تلقی نمود و درهم شدند، اما به خاصیت کم‌حرفی و حاضر جواب نبودن، سکوت کردند، ولی دکتر غنی به شدت از قاضی نورالله دفاع کرد.

پس از بیرون‌شدن میهمانان، شادروان پدرم فرمود: قاضی نورالله شهید ثالث است و بزرگترین خدمت‌ها را به تألیف دایرةالمعارف مجالس المؤمنین برای شیعه انجام داده است. این لقب را سنی‌مآبان پس از صاحب ریاض العلماء به او داده‌اند، که تقلیدی است از لقب «ولی‌تراش» که جامی شاعر اهل سنت قرن نهم به نجم‌الدین کبری داده بود.

قاضی نورالله فیلسوف عالی مقام است. او کسانی را که از نظریات فلسفی شیعه دفاع می‌کردند، شیعه می‌شمرد. به نظر او کسانی که حُسن و قبح را عقلی بدانند نه شرعی و قائل به عدل و توحید اشراقی باشند نه عددی، و منکر جبر و انقطاع فیض با مرگ پیغمبر باشند، ناچار به امامت قائل خواهند بود نه خلافت.

هفته‌ای بعد شادروان پدرم به اتفاق جلال محدث داماد آل‌احمد و مرحوم جواد کمالیان رییس کتابخانه دانشکده حقوق و من برای بازدید مرحوم قزوینی که در منزل دکتر علی شایگان (رییس دانشکده حقوق) واقع در خیابان جم (کاخ) سکونت می‌داشت، رفتیم. پدرم در ضمن صحبت، موضوع قاضی نورالله را به میان آورد و مطالبی را که در خانه برای ما گفته بود با تفصیل بیشتر بیان نمود. این بار مرحوم قزوینی سکوت و گاهی تأیید می‌کرد. در این جلسه مرحوم جواد کمالیان چندین قطعه عکس از حضار برداشت^۱.

۲) طبقات اعلام الشیعة

دومین اثر مؤلف الذریعة یک دوره رجال بدین نام است.

وی از سال ۱۳۲۹ ق / ۱۹۱۱ م که به گردش و جستجوی در کتابخانه‌ها اشتغال داشته و برای به دست‌آوردن احوال و آثار علما و ادبای شیعه در طی قرون گذشته کوششی خستگی‌ناپذیر به خرج داد، دانشمندانی که هر یک در روزگار خویش ستاره درخشانی به شمار بوده‌اند و امروزه جز نامی با چند سطر اثری در پشت کتاب کهن و اوراق موربانه‌زده از ایشان چیزی باقی نمانده بود، زنده کرد و احوال ایشان را در معرض دسترس همگان قرار داد.

^۱ الذریعة إلى تصانیف الشیعة، الجزء السادس والعشرون، ذیل الذریعة، مستدرک الذریعة، آقابزرگ تهرانی، به کوشش احمد اشکوری حسینی، آستان قدس، مشهد، ۱۳۵۸ خ.

وی این گنجینه بزرگ را به یازده بخش تقسیم کرده است و هریک را به قرنی از سده چهارم هجری تا چهاردهم اختصاص داده است و هر قرن را به ترتیب حروف هجای آغاز نام آن بزرگان مرتب ساخته و نامی ویژه بدان داده است. نام این یازده بخش در مقدمه جلد اول الذریعة، و پشت جلد پنجم آن دیده می‌شود، و هر یک از آنها در یک یا چند جلد است. مقداری از دو بخش این دوره در زمان زندگانی مؤلف به ترتیب زیر چاپ شد:

نقباء البشر في القرن الرابع عشر

قرن چهاردهم: از بخش مربوط به سده چهاردهم هجری از این کتاب بزرگ که خود نقباء البشر في القرن الرابع عشر نام دارد. چهار مجلد در ۱۶۷۸ برگه در نجف از چاپ بیرون آمده و از حرف الف تا آخر حرف عین را دربردارد. و در آن ۲۲۲۸ تن از دانشمندان معاصر معرفی شده‌اند.

آقا سید محمدحسن طالقانی نجفی از شاگردان مؤلف در اخراج و تصحیح این مجلدات سهم به سزا داشته است^۱.

^۱ محمد طباطبائی بهبهانی، منصور هر چهار سده ۱۴ ه را دوباره بازنویسی کرد و به همراه جلد پنجم فاضل الأردکاني - یونس الأردبیلی در چاپخانه مجلس شورا در تهران، به سال ۲۰۱۶ / ۱۴۳۸ / ۱۳۹۵ خ به چاپ رسید. ترتیب آن همانند چاپ نجف است با تغییراتی در شمارگان برگه‌هاست، بدین گونه:

طبقات أعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر، القسم الأول من جزء الأول، ابراهیم الأردبیلی - حسن اللنکرانی، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مطبعة العلمية، نجف، ۱۳۷۳ ق / ۱۹۵۴ م.

طبقات أعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر، المجلد الأول، آتش الاصفهانی - حسن یوسف الأخباری الکشمیری، آقابزرگ تهرانی (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ ق)، تحقیق محمد الطباطبائی، مکتبه، متحف و مرکز وثائق مجلس الشوری الاسلامی؛ مشهد، مجمع البحوث الاسلامیة، ۱۴۳۸ ق / ۲۰۱۶ م / ۱۳۹۵ خ، ۹۲۷ شخص، ۷۰۵ صفحه.

طبقات أعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر، القسم الثاني من جزء الأول، حسون البراقی - صادق الهندی، آقابزرگ تهرانی (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ ق)، مطبعة العلمية، نجف، ۱۳۷۵ ق / ۱۹۵۶ م.

- طبقات أعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر، المجلد الثاني، حسون البراقي - صالح العطار الأردبيلي، آقابزرگ تهرانی (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ق)، تحقيق محمد الطباطبائي، مكتبة، متحف و مركز وثائق مجلس الشورى الاسلامي؛ مشهد، مجمع البحوث الاسلامية، ۱۴۳۸ق / ۲۰۱۶م / ۱۳۹۵خ، ۹۲۸ - ۱۴۹۹ شخص، ۷۰۷ - ۱۳۱۲ صفحة.
- طبقات أعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر، القسم الثالث من جزء الأول، صالح حريري - علوي، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مطبعة الآداب، نجف، ۱۳۸۱ق / ۱۹۵۲م.
- طبقات أعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر، المجلد الثالث، صالح الكيشوان القزويني - عليوي النجفي، آقابزرگ تهرانی (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ق)، تحقيق محمد الطباطبائي، مكتبة، متحف و مركز وثائق مجلس الشورى الاسلامي؛ مشهد، مجمع البحوث الاسلامية، ۱۴۳۸ق / ۲۰۱۶م / ۱۳۹۵خ، ۱۵۰۰ - ۱۸۷۳، شخص، ۱۳۱۳ - ۱۷۴۶ صفحة.
- طبقات أعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر، القسم الرابع من جزء الأول، علي ابوالوردي - غلامعلي البارفروشي، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مطبعة الآداب، نجف، ۱۳۸۸ق / ۱۹۶۸م.
- طبقات أعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر، المجلد الرابع، محمدعلي الأنزلي - غلامعلي البارفروشي، آقابزرگ تهرانی (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ق)، تحقيق محمد الطباطبائي، مكتبة، متحف و مركز وثائق مجلس الشورى الاسلامي؛ مشهد، مجمع البحوث الاسلامية، ۱۴۳۸ق / ۲۰۱۶م / ۱۳۹۵خ، ۱۸۷۴ - ۲۳۰۷، شخص، ۱۷۴۷ - ۲۱۶۴ صفحة.
- طبقات أعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر، المجلد الخامس، فاضل الأردكاني - يونس الأردبيلي، آقابزرگ تهرانی (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ق)، تحقيق محمد الطباطبائي، مكتبة، متحف و مركز وثائق مجلس الشورى الاسلامي؛ مشهد، مجمع البحوث الاسلامية، ۱۴۳۸ق / ۲۰۱۶م / ۱۳۹۵خ، ۲۳۰۸ - ۳۱۸۵، شخص، ۲۱۶۷ - ۲۸۴۸ صفحة.
- طبقات أعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر، المجلد السادس الفهارس، آقابزرگ تهرانی (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ق)، تحقيق محمد الطباطبائي، مكتبة، متحف و مركز وثائق مجلس الشورى الاسلامي؛ مشهد، مجمع البحوث الاسلامية، ۱۴۳۸ق / ۲۰۱۶م / ۱۳۹۵خ، ۲۳۰۸ - ۳۱۸۵، شخص، ۲۱۶۷ - ۲۸۴۸ صفحة.

الکرام البررة في القرن الثالث بعد العشرة

قرن سیزدهم: این بخش که دانشمندان سده سیزدهم هجری را دربر دارد و الکرام البررة في القرن الثالث بعد العشرة نام دارد، دو جلد در نجف چاپ شده که جمعاً ۸۵۲ برگه دارد و تا کلمه علی ۱۵۶۷ تن را معرفی کرده است.^۱ مجلدات پنج‌گانه دیگر کتاب که توسط اینجانب علی‌نقی منزوی در بیروت طبع شده، عبارت است از:

نوابغ الرواة في رابعه المآت

۱- قرن چهارم: این بخش که دانشمندان شیعه در سده چهارم هجری را دربردارد در چاپخانه دارالکتب العربی در بیروت، به سال ۱۹۷۱م در ۳۶۵ برگه و فهرست و یک مقدمه ۴۶ صفحه‌ای از مصحح یعنی اینجانب علی‌نقی منزوی فرزند مؤلف در معرفی کتاب و خاطراتی از پدرش (نگارنده همین کتاب) و نوع کار و مصادر آن منتشر گردید.

النابس في القرن الخامس

۲- قرن پنجم: این بخش نیز که دانشمندان سده پنجم هجری را دربردارد در همان سال ۱۹۷۱م در ۲۲۹ برگه در دارالکتب العربیة در بیروت و با تصحیح اینجانب علی‌نقی منزوی فرزند مؤلف منتشر گردید.

^۱ طبقات أعلام الشيعة، القسم الأول من جزء الثاني، الکرام البررة في القرن الثالث بعد العشرة، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مطبعة العلمية، نجف، ۱۹۵۴م، ۹۱۴ شخص، الشيخ محمدابراهيم الاصفهاني - الشيخ المولى حيدرقلي النيشابوري + ۲۱ شخص (مستدرکات)، ۴۹۲ برگه.

طبقات أعلام الشيعة، القسم الثاني من جزء الثاني، الکرام البررة في القرن الثالث بعد العشرة، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مطبعة القضاء، نجف، ۱۹۵۸م / ۱۳۷۷ق، ۳۶۰ برگه از برگه ۴۹۳ - ۸۵۲. از شناسه ۹۱۵ - ۱۵۶۷ برابر ۶۵۳ تن.

طبقات أعلام الشيعة (القسم الثالث من جزء الثاني) (وهو الکرام البرره في القرن ۱۳)، آقابزرگ تهرانی، به کوشش جلالی حسینی، *The open school*، شیکاگو، آمریکا، المولى علي بن الميرزا محمد الرشتي - الشيخ يونس بن مظفر النجفي]، ۱۱۳۲ شناسه کسان، رونویسی از خط صاحب الذریعة و خط آقابزرگ، شیکاگو، ۱۳۷۸خ.

طبقات أعلام الشيعة، القسم الثالث من جزء الثاني، الکرام البررة في القرن الثالث بعد العشرة، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، تصحیح حيدر محمدعلي البغدادي و خليل نايفي، مؤسسة الامام الصادق (ع)، ۱۴۲۷ق.

نام دیگر آن إزاحة الحلك الدامس بالشموس المضیئة في القرن الخامس است.

الثقات العیون في سادس القرون

۳- قرن ششم: این بخش دانشمندان سده ششم هجری دربردارد و دارای ۳۶۳ برگه است که در چاپخانه دارالکتب العربی در بیروت به سال ۱۹۷۲ م و با تصحیح اینجانب علی نقی منزوی فرزند مؤلف منتشر گردید.

الأنوار الساطعة في المائة السابعة

۴- قرن هفتم: در این بخش دانشمندان شیعه در سده هفتم دیده می‌شوند در ۲۳۱ برگه و با تصحیح اینجانب علی نقی منزوی فرزند مؤلف در چاپخانه دارالکتب العربی در بیروت ۱۹۷۲ م منتشر گردید.

الحقائق الراهنة في المائة الثامنة

۵- قرن هشتم: حقائق الراهنة في أعیان المائة الثامنة: این بخش که شامل دانشمندان شیعه در سده هشتم هجری است به سال ۱۹۷۵ در ۲۷۰ برگه منتشر گردیده است.

حوادث جنگ داخلی لبنان مرا را دو باره به تهران بازگردانید و کار چاپ طبقات در بیروت فعلاً متوقف ماند.

(۳) مصفی المقال في مصنفی علم الرجال

صاحب الذریعة، در این کتاب شرح حال تاریخ نویسان را در تمام ادوار اسلامی گرد آورده و در پیرامون ششصد تن از پیشگامان خود را معرفی کرده است. این کتاب را فرزند دوم مؤلف الذریعة، احمد منزوی در تهران تصحیح و به سال ۱۳۳۷ خ / ۱۹۵۸ م در چاپخانه دولتی ایران در ۶۲۶ برگه چاپ کرد.

آثار دیگر مؤلف الذریعة

(۴) المشیخة یا الاسناد المصفی

منتخبی از کتاب مصفی المقال تحت عنوان المشیخة؛ یا الأسناد المصفی إلى آل المصطفی در مطبعة الغری در نجف به سال ۱۳۵۶ ق / ۱۹۳۷ م چاپ شده است. در آن کتابچه فقط از کسانی یاد شده است که در طریق روایت و زنجیره سند اجازات ایشان واقع شده‌اند. به همین سبب صاحب الذریعة از نسخه‌های این کتابچه به عنوان «اجازه‌نامه» استفاده می‌نمود، و با

نوشتن چند سطر اجازه روایتی در پایان هر نسخه این کتاب، به نام یک شاگرد، به وی اجازه‌نامه می‌داد. الذریعة، ج ۲، ۷۰؛ و ج ۳، ۴۹۱؛ و ج ۱۰، ۵۱ دیده می‌شود.

نویسنده در مقدمه کتاب سال نگارش کتاب را ۱۳۵۶ ق در سن ۶۳ سالگی ثبت کرده است. وی سپس به نگرانی خود از این که مبدا اجلس فرا برسد و نتواند نام علمای امامیه که عمر خود را در تألیف کتاب یا نوشتن رساله‌ای در تراجم احوال راویان و علمای گذشته و کسانی که واسطه ارتباط به ائمه اطهار (ع) بوده‌اند، صرف کرده‌اند را گردآوری کند. سپس افزوده که در این اثر به اختصار شرح حال و طبقات و تاریخ زندگانی تعدادی از علمای امامیه و برخی مصنفاتشان ذکر شده است. وی از خداوند متعال توفیق انتشار متن کامل کتاب که مشتمل بر ۵۰۰ شرح حال است را مسألت کرده است. (مقدمه المشیخة، برگه ۲-۴)

۵) هدیه الرازی إلى المجدد الشیرازی

این کتاب در شرح احوال آیت‌الله میرزا محمدحسن حسینی شیرازی (۱۲۳۰ - ۱۳۱۲ ق / ۱۱۹۴ - ۱۲۷۳ خ) است. نخست در مطبعة الآداب شهر نجف به سال ۱۳۸۸ ق / ۱۳۴۷ ق چاپ شد. این کتاب اخیراً توسط یکی از نوادگان دختری شیرازی چاپ شده است.

۶) النقد اللطیف فی نفي التحریف عن القرآن الشریف

صاحب الذریعة در این کتاب از استاد خویش حاجی نوری و کتاب او فصل الخطاب فی تحریف الکتاب دفاع نموده و او را از قول به تحریف به معنی تغییر و تبدیل تبرئه کرده است.

کتاب توسط اینجانب علی‌نقی منزوی فرزند مؤلف به فارسی برگردانیده شده و در الذریعة، ج ۴، ۱۴۳، یاد شده است^۱.

۱ الذریعة، ج ۴، ۱۴۳: ترجمة النقد اللطیف فی نفي التحریف عن القرآن الشریف، اسمہ نمایشگاه نامہ پاک از هر آلودگی و آک یاتی. / ترجمه کتاب ترجمة النقد اللطیف فی نفي التحریف عن القرآن الشریف نوشته صاحب الذریعة آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ) در نقد کتاب فصل الخطاب فی تحریف الکتاب آموزگارشان محدث نوری است که نام آن نمایشگاه نامہ پاک از هر آلودگی و آک است.

الذریعة، ج ۲۴، ۲۷۸، شماره ۱۴۳۳: النقد اللطیف فی نفي التحریف عن القرآن الشریف لمؤلف الذریعة الفانی آقا بزرگ الطهرانی کتبنه دفاعاً عن شیخنا النوری فی کتابه فصل الخطاب فی تحریف الکتاب (الذریعة، ج ۱۶، ۲۳۱ - ۲۳۲) و توضیحا للردّ الذی کتبه النوری (الذریعة، ج ۱۰،

۷) توضیح الرشاد في تاريخ حصر الاجتهاد

همان گونه که از نام این کتابچه هویدا است در باره مذهب اجتهاد در فروع احکام و تاریخ پیدایش مذهب تقلید و سد باب اجتهاد و حصر حق اجتهاد به چهار تن پیشوا نزد اهل سنت است. این کتاب به درخواست یکی از علمای موصل تألیف شد^۱.

۲۲۰) علی کشف الارتیاب في عدم تحریف الكتاب (الذریعة، ج ۱۸، ۹ - ۱۰) فرغت من تبیضه ۱۳۵۳ ق و استکتب منه السید مهدی بن السید أحمد الدماوندي وهو أخو زوجتي مریم و ترجمه (بالفارسیة) ابني علي نقی (الذریعة، ج ۴، ۱۴۳) لکننا صرفنا النظر عن نشره (هذا وقد جاء في ص ۴۵- ۴۶ من کتاب شیخ الباحثین آغا بزرگ الطهرانی تألیف عبد الرحیم محمد علی الذي نشره في تأیين الشيخ يوم الأربعاء من وفاته نص التقريظ الذي كتبه الشيخ محمد الحسين آل كاشف الغطاء على هذا الكتاب ورجح فيه عدم نشره). / كتاب النقد اللطيف في نفي التحريف عن القرآن الشريف نوشته نویسنده کتاب الذریعة کمترین مردم و از میان رفتنی آقابزرگ تهرانی است. من آن را در دفاع از دیدگاه‌های آموزگارم محدث نوری در کتابش فصل الخطاب في تحریف الكتاب (الذریعة، ج ۱۶، ۲۳۱ - ۲۳۲) و توضیحی برای ردّ محدث نوری (الذریعة، ج ۱۰، ۲۲۰) که بر کتاب کشف الارتیاب في عدم تحریف الكتاب (الذریعة، ج ۱۸، ۹ - ۱۰) و پاسخ بدان داده است. من پاکنویس این کتاب را در ۱۳۵۳ ق به پایان بردم. سید مهدی فرزند احمد دماوندی برادر مریم خانم همسر از روی آن رونویسی کرد و فرزندم علی نقی آن را به پاریس برگرداند (الذریعة، ج ۴، ۱۴۳). من از چاپ و پخش آن چشم پوشیدم. (همین سخن را عبد الرحیم محمد علی یکی از شاگردان آقابزرگ در کتابش شیخ الباحثین به مناسبت درگذشت آقابزرگ در چهلمین روز آن پخش شد، بازگو کرده است) و متن تقریظ شیخ محمد حسین آل کاشف الغطاء آورده که در آن گفته بهتر است این کتاب پخش نشود.

الذریعة، ج ۲۴، ۳۱۲، شماره ۱۶۲۹: نمایشگاه نامه پاک از هر آلودگی و آک، ترجمه (فارسیة) لـ (النقد اللطيف) رقم ۱۴۳۳. / کتاب نمایشگاه نامه پاک از هر آلودگی و آک برگردان به پاریس النقد اللطيف في نفي التحريف عن القرآن پدرشان آقابزرگ تهرانی است.

۱ الذریعة، ج ۴، ۴۹۳، شماره ۲۲۱۵: توضیح الرشاد في تاريخ حصر الاجتهاد، للمؤلف محمد محسن بن الحاج علي بن المولى محمدرضا بن الحاج محسن بن الحاج محمد بن المولى علي أكبر ابن الحاج باقر الطهراني كتبه بالتماس السيد الأفخر السيد جعفر بن الحسن الأعرجي الموصل، فرغت منه في ربيع الأول من (۱۳۵۹ ق). / توضیح الرشاد في تاريخ حصر الاجتهاد، نوشته صاحب الذریعة آقابزرگ تهرانی، محمد محسن فرزند علی فرزند محمدرضا فرزند محسن فرزند محمد فرزند علی اکبر فرزند باقر تهرانی است. آن را به درخواست سید جعفر فرزند حسن اعرجی موصلی نگاشت. زمان پایان نگارش سال ۱۳۵۹ ق است.

توضیح الرشاد في تاريخ حصر الاجتهاد، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، تصحیح محمد علی انصاری شوشتری، مطبعة الخيام، قم، ۱۴۰۱ ق.

۸) تفنید قول العلوم بقدیم الکلام

این کتابچه نیز در باره یک مسئله کلامی است که مورد نزاع میان معتزله و اشاعره در دوره عباسی بوده است که آیا قرآن قدیم است؟ یا حادث؟

این رساله نیز به درخواست همان عالم موصلی نوشته شده و در الذریعة، ج ۴، ۳۶۱ یاد شده است.^۱

۹) ذیل المشیخة

در مشایخ مؤلف از اهل سنت. این رساله در آغاز کتاب الوضوء فی الکتاب و السنة چاپ شده است. شماره ۴ منتخبی از مصفی دیده شود.^۲

^۱ تفنید قول العلوم بقدیم الکلام، آقابزرگ تهرانی، به کوشش سید محمدحسین جلالی حسینی، فکسمیله، شماره ۱۴۲۳، شیکاگو، *The open school*.

الذریعة، ج ۴، ۳۶۱، شماره ۱۵۷۴: تفنید قول العوام بقدیم الکلام فی بیان أن کتاب الإسلام و دین الإسلام و نبی الإسلام کلها حادثات بعد أن لم تکن قبل الإسلام، و لیس کتاب الله (القرآن الشریف) مشارکاً مع الباری جل اسمہ فی القدم، أله هذا الجانی (فی سنة ۱۳۵۹) بالتماس السید جعفر الأعرجی الموصلی المبتلی هناك بقوم یعتقدون إلى الیوم بقدیم القرآن. / کتاب تفنید قول العوام بقدیم الکلام درباره دانش کلام است که در آن قدیم؛ یا حادث بودن پیامبر، دین اسلام و قرآن سخن می گوید که همه آن‌ها حادث‌اند. آن را من جانی و فانی در سال ۱۳۵۹ ق به خواست جعفر اعرجی موصلی تألیف کردم که در کنارش گروهی باورمند به قدیم بودن قرآن هستند.

^۲ الذریعة، ج ۱۰، ۵۱، شماره ۲۸۰: ذیل المشیخة هو ذیل للأسناد المصفی المشهور بالمشیخة و المذکور بعنوان الأسناد فی (الذریعة، ج ۲، ۷۰) و ذیله مختصر یقرب من ثلاثمائة بیت، أوردت فیہ مشائخی القاطنین فی غیر العراق مثل القاهرة و المدینة و مکة و ذكرت طرقهم و مشائخهم و ذكرت فیہ سائر مشائخی الغیر المذکورین فی المشیخة لعدم تصنیف لهم فی الرجال أو عدم تصنیف مشائخهم و إنما عملت ذلك بالتماس عدة من الأفاضل و المستجیزین و فرغت منه فی الجمعة الأخيرة من شهر شعبان سنة ۱۳۷۰. / کتاب ذیل المشیخة که همان ذیل للأسناد المصفی است که به المشیخة شناخته می شود و به عنوان الأسناد در (الذریعة، ج ۲، ۷۰) یاد شده است. ذیل ان مختصر و نزدیک به سیصد بیت است. من زنجیره نام آموزگارانی که ساکن عراق نیستند، مانند قاهره، مدینه و مکة را در آن آورده‌ام و افزون بر آن راه ارتباط و پیوند میان این زنجیره با

۱۰) ضیاء المفازات في طرق مشايخ الاجازات^۱

۱۱) اجازات الرواية و الوراثة في القرون الاخيرة

برای تفصیل معرفی این کتاب الذریعة، ج ۱، ۱۲۹ دیده شود^۲.

آموزگاران‌شان را یاد کرده‌ام. هم‌چنین دیگر آموزگارانم را که در این المشیخة به جهت نداشتن مصنفات و زندگی‌نامه نیآورده بودم، یاد کردم. من آن را به درخواست گروهی از اندیشمندان و کسانی که از من اجازه روایت گرفته بودند، نوشتم. پایان آن آخرین روز آدینه ماه شعبان ۱۳۷۰ بود. الوضوء في الكتاب و السنة، نجم الدين العسكري؛ المسح علي الأرجل أو غسلها في الوضوء، عبدالحسين شرف الدين الموسوي؛ الأرض و التربة لحسينية، محمدحسين آل كاشف‌الغطاء، به كوشش مرتضى رضوى كشميري، مطبوعات النجاح، ۱۹۶۱ م.

۱ الذریعة، ج ۱۵، ۱۳۰، شماره ۸۷۳: ضیاء المفازات في طرق مشايخ الاجازات، مرتبا على اثنتي عشرة طبقة كلها على نحو التشجير لا التسطير، لهذا الفاني المدعو بأقا بزرگ الطهراني (منزوي) كتبته في حدود ۱۳۲۰ قبل أن أرى مواقع النجوم لشيخنا النوري و جعلت الطبقة الأولى طبقة مشائخي منتهياً إلى المشايخ الثلاثة المحمدين. / كتاب ضياء المفازات في طرق مشايخ الاجازات نگاشته من فانی و جانی آقابزرگ تهرانی منزوی است. كتاب مرتب بر شاخه شاخه درختی نویسی است و نه به شکل سطرى نوشته شده است. من آن را پیرامون سال ۱۳۲۰ ق نوشتم که پیش از اختربینی برای آموزگارم شیخ نوری بود. نخستین طبقه آموزگارانم را به سه محمد ختم کردم.

ضیاء المفازات في طرق مشايخ الاجازات، تصحيح محمدحسين جلالی حسینی، ۱۳۷۹ خ، تحقيق احمد محمدرضا حائری.

۲ الذریعة، ج ۱، ۱۲۹، شماره ۶۱۲: كتاب الاجازات الموسوم يا اجازات الرواية و الوراثة في القرون الأخيرة الثلاثة، مجلد كبير من جمع هذا الجاني محمد محسن المدعو بأقا بزرگ ابن الحاج علي الطهراني، جمعت فيه ما يقرب من خمسين إجازة كبيرة و متوسطة للمتأخرين مثل إجازة السيد عبدالله الجزائري و الشيخ عبدالله السماهيجي و الشيخ سليمان الماحوزي و المحدث الجزائري و مير محمدحسين الخاتون آبادي و إجازات مشايخ آية الله بحرالعلوم له و إجازاته لتلاميذه و بعض إجازات المحقق القمي و السيد جواد صاحب مفتاح الكرامة و الشيخ محمدحسن صاحب الجواهر و بعض إجازات صدرت لمشايخي الأعلام، و بعض إجازاتي للمعاصرين. / كتاب الاجازات الموسوم يا اجازات الرواية و الوراثة في القرون الأخيرة الثلاثة مجلد بزرگی است نوشته من فانی جانی محمد محسن آقابزرگ تهرانی فرزند حاج علی. من نزدیک به پنجاه اجازه بزرگ و متوسط از متأخرین را در آن گردآوردم، مانند اجازه عبدالله جزائری، عبدالله سماوی، سلیمان ماحوزی، محدث جزائری، محمدحسین الخاتون آبادی و اجازه‌های آموزگاران آیت‌الله بحرالعلوم به او و اجازه‌های او به شاگردانش و برخی از اجازه‌های محقق قمی و سید جواد صاحب

۱۲) مسند الأمين

اجازة مفصلى است که برای مؤلف کتاب شهداء الفضيلة و الغدير مرحوم شيخ عبدالحسين امينى (۱۲۸۱ - ۱۳۴۹ خ) نوشته است.^۱

۱۳) حیات الشيخ الطوسي

در شرح احوال شيخ طوسى، که در آغاز چاپ التبيان شيخ طوسى و جداگانه در ۱۵۰ برگه چاپ شده است. این کتاب پس از چاپ جلد هفتم الذریعة تألیف و طبع شده است.^۲ مؤلف الذریعة خلاصه‌های بسیاری از کتب دیگران بیرون آورده که هر یک برای خود کتابی مستقل به شمار است، مانند:

مفتاح الكرامة و محمدحسن صاحب الجواهر و برخی از اجازة‌هایی که برای زنجیره آموزگاران به نام من داده شده و نیز برخی از اجازة‌های ایشان برابیم و برخی از اجازة‌هایی که به هم‌روزگارانم داده‌ام در آن گرد آمده است.

إجازات الرواية والوراثة في القرون الأخيرة الثلاثة: نك: ۱. شيخ آقابزرگ، محمد رضا حكيمى، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامى، بی تا؛ ۲. الشيخ آقابزرگ الطهراني فقيه العلم و الأدب، (الحفل التأينى لوفاة الإمام الحجة)، أحمد عبد الله الهيتي، بغداد، دارالثقافة الإسلامية، ۱۳۹۰ ق / ۱۹۷۰ م؛ ۳. شيخ الباحثين آقابزرگ الطهراني، حياته و آثاره، عبد الرحيم محمد علي، النجف الأشرف، مطبعة النعمان، ۱۳۹۰ ق / ۱۹۷۰ م.

۱ الذریعة، ج ۲۱، ۲۶، شماره ۲۷۷۹: مسند الأمين إجازة مبسوطة كتبها حدود ۱۳۵۰ للعلامة الأميني التبريزي قبل تأليفه شهداء الفضيلة الذي كان سماه قبل طبعه بصرع الحقائق. قد قرظته ۱۳۵۳ و طبعه ۱۳۵۵. / مسند الأمين اجازنامه گسترده نویسی من برای علامه امینی است که آن را پیش از نوشتن کتاب شهداء الفضيلة برایش نگاشتم. امینی این کتاب خود را پیش از چاپ صرع الحقائق نامید که بر روی آن تقریظی در سال ۱۳۵۳ ق نوشتم. آن کتاب ۱۳۵۵ ق در نجف به چاپ رسید.

الذریعة، ج ۱۴، ۲۵۹، شماره ۲۴۷۵ شهداء الفضيلة، العلامة الميرزا عبدالحسين ابن الشيخ أحمد الأميني التبريزي، طبع سنة ۱۳۵۵ ق في النجف الأشرف.

۲ حياة الشيخ الطوسي، شيخ آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، به كوشش و تصحيح محمدحسن آل طالقاني، مطبعة العلمية، نجف الاشرف، ۱۹۵۷ م؛ زندگی‌نامه شيخ طوسى، شيخ آقابزرگ تهرانی، ترجمه علی رضا ميرزاحمد و حميد طبيبيان، به انضمام مقدمة بر تفسير التبيان شيخ طوسى، فرهنگستان ادب و هنر، تهران، ۱۳۶۲ خ.

۱۴- الدرۃ النفیس فی تلخیص رجال التأسیس

الذریعة، ج ۸، ۸۶- ۸۷ دیده شود^۱.

۱۵) محصول مطلع البدور فی تلخیص ما فیہ من المنثور

الذریعة، ج ۲۰، ۱۵۱^۲.

۱۶) الیاقوت المزدھر فی تلخیص زیاض الفکر

الذریعة، ج ۲۵، ۲۷۳، شماره ۳۰۷^۳.

۱ الذریعة، ج ۸، ۸۶- ۸۷، شماره ۳۱۱: (۳۱۱): الدر النفیس فی تلخیص رجال التأسیس؛ أي کتاب تأسیس الشیعة الکرام لفنون الإسلام الذی ألفه سیدنا أبو محمد الحسن صدرالدین فی (۱۳۳۰ق) و لما استکثره البانی لطبعه و سأله اختصاره فأجابہ إلیه و ألف الشیعة و فنون الإسلام فأقدم علی طبعه فی (۱۳۳۱ق) و لما یئست أنا من طبع التأسیس استخرجت منه مختصراً من تراجم رجاله فی تلك السنة لتکون تذکره لِنفسي، و رتبتهم علی الحروف لتسهیل التناول و سمیته بهذا الاسم الکاشف عن مسماء. / الدر النفیس فی تلخیص رجال التأسیس، ابو محمد حسن صدرالدین آن رادر سال ۱۳۳۰ق نوشت. ناشر کوته‌شده ای از آن را خواست که وی آن را کوته‌نگاری نمود و نام الشیعة و فنون الإسلام بر آن نهاد و در سال ۱۳۳۱ق به چاپ رساند. هنگامی که از چاپ خود کتاب التأسیس نومید شدم، آن را کوته‌نگاری کردم و مختصری از تراجم رجال آن سالش را برداشتم و بر پایه حروف الفب مرتب کردم و همین نام با مسمی را بر آن نهادم.

۲ الذریعة، ج ۲۰، ۱۵۱، شماره ۲۳۵۱: محصول مطلع البدور و تلخیص ما فیہ من المنثور تلخیص لجزئه الثاني من حرف الطاء إلی آخر الیاء، للعبد الفانی محمد محسن بن علی الشهیر بأقا بزرگ الطهرانی، فإنه لکثرة ما فیہ من الأشعار کان للقاری مؤلماً و لذکره جملة من الکرامات موهماً فحذفت المنظوم و هذبت المنثور مقتصراً علی الترجمة و الفوائد التاريخية. / محصول مطلع البدور و تلخیص ما فیہ من المنثور کوته‌نگاری جلد دوم از حرف «ط» تا آخر حرف «ی» است که جانی و فانی محمد محسن آقابزرگ تهرانی بخش‌های منظوم آن را حذف کرد و بخش نثر آن را مرتب و منظم نمود. کتاب مطلع البدور و مجمع البحور نوشته صفی‌الدین احمد بن صالح بن محمد بن ابی‌الرجال زیدی است که حاوی شرح احوال علمای زیدیہ تا سال ۱۰۸۵ق است.

۳ الذریعة، ج ۲۵، ۲۷۳، شماره ۷۰: الیاقوت المزدھر فی تلخیص ریاض الفکر، مزیاض الفکر فی ۱۱: ۳۳۳ لأحمد بن یحیی الیمینی و التلخیص لمؤلف الذریعة سماه أولاً یاقوت یواقیت السیر الملقوط من أزهار ریاض الفکر لأنه اختصار من الجزء السادس من یواقیت السیر الآتی الذی یسمى

۱۷) ملخص زاد السالکین

از فیض کاشانی (د: ۱۰۹۱ ق). تفصیل را در الذریعة، ج ۱۲، ۲-۳؛ و ج ۲۲، ۲۰۷ ببینید.

۱۸) نزهة البصر في فهرس نسمة السحر

در حرف نون الذریعة، دیده شود^۱.

۱۹) انساب

چند کتابچه در انساب نوشته؛ یا کتب انساب را مشجر و شاخه‌بندی کرده است.

ریاض الفکر التقط فيه تراجم أئمة الزيدية إلى عام ۸۳۶ ثم أتمتهم إلى ۱۰۳۳ من كتاب بغية الخواطر ثم من مواضع آخر إلى عام ۱۱۱۴ و سَمَّاهُ ياقوتة الشتاتيت ثم بَدَّل اسمه عدة مرات حتى سماه أخيراً بالياقوت المزهرة كما ذكر في مقدمه الجزء ۲۰ من الذریعة و في كتاب شيخ الباحثين آغا بزرگ الطهراني، ص ۵۱. / الياقوت المزهرة في تلخيص رياض الفكر، نام کتاب ریاض الفکر در الذریعة، ج ۱۱، ۳۳۳ یاد شد که از آن احمد فرزند یحیی یمنی است و کوته‌نگاری آن از صاحب الذریعة است. او نخست آن را یاقوت یواقیت السیر الملقوط من أزهار ریاض الفکر نامید، چون کوته‌شده جلد ششم یواقیت السیر است که پس از این نامش می‌آید که همان ریاض الفکر است که زندگی‌نامه بزرگان و امامان زیدیه از سال ۸۳۶ تا ۱۰۳۳ ق است که از کتاب بغية الخواطر و چند جای دیگر تا سال ۱۱۱۴ ق برداشت شده است و نام آن را یاقوتة الشتاتيت گذاشت، سپس چندین بار عوض کرد و آخرین نامش را الياقوت المزهرة گذاشت که در مقدمه جلد بیستم الذریعة و في كتاب شيخ الباحثين آغا بزرگ الطهراني، برگه ۵۱ یاد شده است. کتاب ریاض الفکر في شرح سيرة العترة المنتخبين الزهر، ششمین جزء کتاب یواقیت السیر تألیف امام مهدي احمد بن یحیی بن المرتضی حسینی یمنی (۷۶۴ - ۸۴۰ ق) و شامل شرح احوالات ائمة زیدیه تا سال ۸۳۶ ق می‌باشد. شیخ آق بزرگ تهرانی آن را تلخیص کرده و احوالات ائمة زیدیه تا سال ۱۰۳۳ ق را بدان افزود. (نک: الذریعة، ج ۱۱، ۳۳۳).

^۱ الذریعة، ج ۲۴، ۱۱۵، شماره ۵۹۴: نزهة البصر في فهرس نسمة السحر يأتي نسمة السحر بذكر من تشييع وشعر لضياء الدين يوسف بن يحيى بن المؤيد بالله محمد بن المنصور قاسم من أولاد إبراهيم طباطبا ابن إسماعيل الديباج بن إبراهيم بن الحسن المثنى بن الحسن السبط اليماني الصنعاني (۱۰۷۸ - ۱۱۲۱ ق) و النزهة هذه فهرس عملته أنا آقا بزرگ (مؤلف الذریعة) لنفسه مقتصرًا على الترجمة وبعض التواريخ المفيدة مسقطاً للأشعار وبعض المستطردات في أزيد من خمسمائة بيت. / نزهة البصر في فهرس نسمة السحر از ضياء الدين يوسف صنعاني است. کتاب النزهة فهرستی که خودم آقابزرگ تهرانی صاحب الذریعة برای خودم از زندگی‌نامه افراد به همراه برخی تاریخ‌ها ساختم. سروده‌ها و بسیاری دیگر از زوائد را که بیش از پانصد بیت بود، حذف کردم.

(۲۰) الظلیلة في الأنساب البيوتات الجليلة

الذریعة، ج ۱۵، ۲۰۲.

(۲۱) شجرة السبطين و شرعة الشطين

تشجير كتاب حديقة النسب كه نويسنده آن فتونی است. آن را كتاب الأنساب؛ يا حديقة النسب نوشتۀ ابوالحسن محمدطاهر فرزند عبدالحميد شريف غروي عاملی فتونی (د: ۱۸۳ق) دربرگیرنده نسب حضرت آدم، ابراهيم و عبدالمطلب و فرزندان دو اما حسن (ع) و حسين (ع) به صورت زنجيره‌ای و تشجير است. آقابزرگ آن را در سال ۱۳۴۵ق به پايان رسانيد (نک: الذریعة، ج ۲، ۳۷۰ - ۳۷۱؛ ج ۶، ۳۹۰؛ ج ۱۳، ۳۱، شماره ۹۸)

(۲۲) تقريرات درس مرحوم علامه آخوند ملا محمدکاظم خراسانی (د: ۱۳۲۹ق)**(۲۳) تقريرات درس مرحوم آيت الله شيخ الشريعة اصفهانی (م ۱۳۳۹ق)****(۲۴) تعريف الانام بحقيقة المدنية و الاسلام.**

اين كتاب ترجمه كتاب المدنية و الاسلام محمد فرید و جدی مصری است و در آن از همسویی دين و تمدن گفتگو می نماید. كتاب در قاهره به سال ۱۳۱۹ق چاپ شد. صاحب الذریعة آن را به خواست شيخ اسماعيل محلاتی ساکن نجف صاحب أنوار المعرفة كه در (الذریعة، ج ۲، ۴۴۴) يادشده، ترجمه کرد و آن را سازمان دهی کرد و بدان باب و فصل داد تا خواندن آن سودمندتر بيافتد. من آن را من آن را در سوم ذی حجه ۱۳۲۷ به پايان رساندم. نیمی از آن در مجله درة النجف در همان سال ۱۳۲۷ق به چاپ رسيد برپايه سه مقدمه و دو مقصد بخش بندی نمودم. (الذریعة، ج ۴، ۲۱۶، شماره ۱۰۸۱)

۱ الذریعة، ج ۱۵، ۲۰۲، ۱۳۴۱: الظلیلة أي الروضة الكثيرة الشجر في مشجرات الأنساب، فيها تشجير بعض البيوتات من السادات و العلماء. من قلم هذا المؤلف محمد محسن الملقب في ورقة الجنسية الإيرانية منزوي و المشتهر بأقا بزرگ الطهرانی نزیل النجف. / الظلیلة في الأنساب البيوتات الجليلة، ظليله به معنی باغ پُردرخت. درختچه‌ای از نسب‌نامه سادات و دانشمندان بزرگ نوشتۀ محمد محسن منزوی از شناسنامه و مشهور به آقابزرگ تهرانی ساکن نجف است.

(۲۵) ترجمه العقيدة الاسلامیة

کتاب العقيدة الاسلامیة نوشته شیخ عبدالله کویلام (شیخ الاسلام الجزایر) است.

صاحب الذریعة گوید: ترجمه آن تا پایان بخش شهادت و گواهی کشیشان به خامه من در سال ۱۳۲۸ ق به انجام رسید، ولی نتوانستم آن را تا پایان ترجمه کنم و نیمه تمام ماند و به پایان نرسید. (الذریعة، ج ۴، ۱۱۷، شماره ۵۶۱)

(۲۶) ذیل کشف الظنون

حاجی خلیفه، چاپ تهران، ۱۳۸۷ ق.

ذیل کشف الظنون، آقابزرگ تهرانی، در ۱۱۶ صفحه دو ستون به رونویسی محمدمهدی بن محمد حسن خراسان موسوی نجفی انجام گرفت، سپس در ۱۱۶ صفحه دو ستون، جلد ششم کشف الظنون، در تهران، ۱۹۶۷ م / ۱۳۸۷ ق چاپ شد.^۱

مستدرک کشف الظنون؛ یا ذیل کشف الظنون، موضوع کتاب‌شناسی علمای عامه است، افسس در تهران، مکتبه الاسلامیه و جعفری تبریزی ۱۳۸۷ ق / ۱۹۶۷ م، ۱۱۶ برگه. آقابزرگ تعلیقات و گوشه‌نویسی‌های خود را بر کتاب کشف الظنون حاجی خلیفه عبدالله چلبی (۱۰۱۷ - ۱۰۶۷ ق) است که به کوشش سید محمدمهدی محمد حسن موسوی خراسان که در پایان کتاب هدیه العارفین أسماء المؤلفین و آثار الموصوفین اسماعیل پاشا بغدادی چاپ افسس کرد.

(۲۷) منظومة شعرية عقائدية

منظومة في العقاید، آقابزرگ سروده‌هایی در اصول عقاید دارد که ناتمام مانده است. آن بدین گونه آغاز می‌شود:

الحمد للرب لا لمن سواه	لايستحق المدح إلا الله
يا ربنا صل على المختار	محمد و آله الأطهار

^۱ ذیل کشف الظنون، آقابزرگ تهرانی، محمدمحسن فرزند علی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ) در ۱۱۶ ستون به رونویسی محمدمهدی بن محمد حسن خراسان موسوی نجفی، چاپ در ۱۱۶ ستون، جلد ششم کشف الظنون، تهران، ۱۹۶۷ م / ۱۳۸۷ ق.

ذیل کشف الظنون: ایضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون عن اسامي الكتب و الفنون، محمد شرف‌الدین و معلم رفعت بیلکه کلیشی، چاپ استانبول - ترکیه ۱۹۴۵ و ۱۹۴۷ م / ۱۳۶۴ و ۱۳۶۶ ق.

نک: الذریعة، ج ۲۳، ۱۲۳.

(۲۸) العلامة البیاضی و کتابه الصراط المستقیم

آقابزرگ مقدمه‌ای با بیش از سی برگه بر کتاب صراط المستقیم مرحوم علامه بیاضی نوشته که در آغاز جلد دوم آن به چاپ رسید.

(۲۹) أرجوزة فی أصول الدین

منظومه‌ای در اصول دین است که آقابزرگ سروده آن را به پایان نرساند؛

(۳۰) سیرة آل البرغانی

زندگی‌نامه شیخ محمدصالح البرغانی و خاندانش است، آقابزرگ آن را همانند مقدمه برای کتاب مصباح الجنان لإیضاح أسرار القرآن.

(۳۱) الكشکول

آن را در پارسی جنگ و گلچین گویند که در بردارنده مطالب گوناگون تاریخی، ادبی، رویدادها و به ویژه زندگی‌نامه خودنوشت آقابزرگ به زبان عربی است که در آن سروده‌های پارسی نیز دیده می‌شود و افزون بر آن پاره‌ای از تقریظها و نام اجازه‌نامه گیرندگان از ایشان و یا گروهی از اجازه‌دهندگان به ایشان در این کشکول وجود دارد (شیخ الباحتین، عبدالرحیم محمدعلی، ۴۸ - ۴۹). چاپ‌های آن:

الف) به کوشش محمدعلی حسینی جلالی، دار جواد الأئمة، ۱۴۳۳ق / ۲۰۱۲م؛

ب) و به کوشش جعفر اشکوری حسینی، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران، ۱۳۹۰خ؛

(۳۲) مرتقی عقد اللال في مسند مصفى المقال

آقابزرگ نام آن را در پایان اجازة خود برای علامه امینی به نام مسند الامین آورده است، ولی نامی از آن در کتاب الذریعة یاد نکرده است، شاید نام برخی از تالیفات وی بوده که پس از آن نامش را تغییر داده است، گمان می‌رود به نام الإسناد المصفى چاپ شده باشد.

(۳۴) واقعة الطف الخالدة

حماسه جاویدان سرزمین کربلا، رساله‌ای کوچک است که آقابزرگ آن را به خواهش استاد خود شیخ محمدباقر با آوازۀ فاضل ایروانی نوشت و تاریخ پایان یافتن آن ۱۳۷۵ ق است (شیخ الباحثین، عبدالرحیم، ۴۸؛ آقابزرگ تهرانی، صحتی، ۹۰)؛

(۳۵) وفيات الأعلام بعد غيبة امام الأنام

برخی از مؤلفان این را نام فراگیر همه جزوهای طبقات أعلام الشيعة یاد کرده‌اند. آقابزرگ آن را نخستین نام دائرةالمعارف رجالی‌تراجمی خود طبقات أعلام الشيعة می‌داند.

(۳۶) الرسالة الرحمانية

پژوهش و به کوشش عبدالعزیز طباطبایی، انتشارات آل بیت، یادمان طباطبایی، ذکراه السنوية الأولى، ج ۲، ۶۴۱-۶۵۱، ۱۴۱۷ ق؛

(۳۷) لامع المقالات في فهرس جامع السعادات

نک: کشکول، ۶۸.

(۳۸) البدور الباهرة

عنوان فراگیری است که آقابزرگ برای زندگی‌نامه اندیشمندان چهار سده ۱۱-۱۲ گذاشته است، ولی به کار برده نشد. نک: الذریعة، ج ۳، ۷۱.

(۳۹) رساله مستقلة في شأن الكافي و الكليني

آقابزرگ گوید: و لي رسالة مستقلة في شأن الكافي و الكليني / من رساله‌ای جداگانه درباره کتاب کافي و شخص کلینی دارم. نک: الذریعة، ج ۱۱، ۳۰۲؛ آقابزرگ تهرانی، صحتی، ۸۶.

(۴۰) حاشیه بر تکملة امل الآمل

آقابزرگ بر تکملة امل الآمل نوشته سید حسن صدرعاملی حاشیه‌ای نگاشت. کتاب امل الآمل نوشته محمد فرزندی حسن حرعاملی (د: ۱۱۰۴ق). نک: الذریعة، ج ۴، ۴۱۱.

(۴۱) المجموعة الرجالية التاريخية

این مجموعه خلاصه‌ای از ریاض العلماء؛ و الکنی و الألقاب است. آن دربردارنده نکات تاریخی و رجالی است که آقابزرگ در سفرهای خود به مشهد، قاهره، حجاز، سوریه و جزآن گردآوری کرده است. نک: الذریعة، ج ۲۰، ۸۲؛ آقابزرگ تهرانی، صحتی، ۸۷ - ۸۸؛

(۴۲) مجموعة كبيرة من القصصات

نک: شیخ الباحتین، عبدالرحیم، ۵۲؛ آقابزرگ تهرانی، صحتی، ۹۱.

(۴۳) لامع المقالات في فهرست جامع السعادات

اعیان الشیعة، ج ۱۰، ۴۷.

(۴۴) استنکار جريمة الجبهان

مجلة المعارف، ۹ع، ۱۹۶۱م، الامام الطهراني يستنکر جريمة الجبهان؛

۵۴) ترجمة الشيخ آقابزرگ بقلمه

- (یادنامه شیخ آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مجموعه گفتارها به مناسبت یکصدمین سال آغاز نگارش الذریعة، به کوشش عبدالحسین طالعی، خانه کتاب، تهران، ۱۳۸۸ خ، برگه ۱۴۲ - ۱۴۵)؛
- ۵۵) تقریظ که بیشتر نقد ستودنی است، بر سی و هشت کتاب عربی به زبان عربی،
- ۵۶) تقریظ بر نه کتاب پارسی به زبان پارسی؛
- ۵۷) ده‌ها نامه‌نگاری به زبان پارسی و عربی به اندیشمندان و فرهیختگان جهان تشیع و اهل سنت؛
- ۵۸) ده‌ها اجازه‌نامه حدیث به بزرگان و دانشمندان.

(۴۵) اسرة آل طالقانی

مقدمه دیوان السید موسی الطالقانی، پژوهش محمدحسن طالقانی، مطبعة الغری الحدیثة، نجف، ۱۳۷۶ق؛

(۴۶) رضی‌الدین ابوالقاسم علی بن طاوس

مقدمه کتاب کشف المحجة لثمره المهجة، ابن طاوس، رضی‌الدین ابوالقاسم علی (د: ۶۶۴ق)، مطبعة الحیدریة، نجف، ۱۳۷۰ق / ۱۹۵۰م؛

(۴۷) الشیخ المیرزا حسین نوری بن المیرزا محمدتقی (۱۲۵۴ - ۱۳۲۰ق)

مقدمه مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، مؤسسة آل‌البيت علیهم‌السلام لإحياء التراث، بیروت - لبنان، ۱۴۰۸ق / ۱۹۸۷م؛

(۴۸) مراجعات حول کتابنا الذریعة (۱)

مجلة الرضوان، س ۱، ع ۲، ۱۳۵۶ق؛

(۴۹) مراجعات حول کتابنا الذریعة (۲)

مجلة الرضوان، س ۳، ع ۸ و ۹، ۱۳۵۶ق؛

(۵۰) الشیخ میرزا محمد حسین النائینی

نوشتہ شیخ آقابزرگ تهرانی (تبیان اندیشه، گزیده مقالات پژوهشی در شناخت آراء آیت‌الله میرزا محمد حسین غروی نایینی به زبان‌های پارسی، عربی و انگلیسی، اصفهان، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی استان اصفهان، ۱۳۷۹، برگه ۳۶۴ - ۳۶۶؛ (آفاق نجفیه، دروه نخست، شماره ۳ و ۴، ۱۴۲۷ق / ۲۰۰۶م، برگه ۲۹۹ -

۳۴۴؛ یادنامه شیخ آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مجموعه گفتارها به مناسبت یکصدمین سال آغاز نگارش الذریعه، به کوشش عبدالحسین طالعی، خانه کتاب، تهران، ۱۳۸۸خ، برگه ۷۵)؛

۵۱) فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه محدث ارموی

آقابزرگ تهرانی، آقابزرگ در یکی از سفرهایش به تهران، پس از بازدید از کتابخانه ارموی، گزارشی برای آن نوشت که به کوشش سید محمدحسین حکیم به چاپ رسید (نسخه‌پژوهی، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۵، دفتر دوم، برگه ۱۵ - ۲۲؛ یادنامه شیخ آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مجموعه گفتارها به مناسبت یکصدمین سال آغاز نگارش الذریعه، به کوشش عبدالحسین طالعی، خانه کتاب، تهران، ۱۳۸۸خ، برگه ۹۴)؛

۵۲) رساله فی الکافی

آقابزرگ تهرانی، مرتضا موسوی گرمارودی (فصل نامه سفینه، شماره دوم، برگه ۶۷ - ۷۹؛ یادنامه شیخ آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مجموعه گفتارها به مناسبت یکصدمین سال آغاز نگارش الذریعه، به کوشش عبدالحسین طالعی، خانه کتاب، تهران، ۱۳۸۸خ، برگه ۱۰۴)؛

۵۳) نهضت‌های معاصر اسلامی اصلاحی سید جمال‌الدین همدانی

محمدمحسن آقابزرگ تهرانی، مقاله یادشده در طبقات اعلام الشیعه، نقباء البشر آمده و در این جا ترجمه شده است (فصل‌نامه تاریخ و فرهنگ معاصر، شماره یکم، مهر ۱۳۷۰، برگه ۱۱ - ۱۶؛ یادنامه شیخ آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مجموعه گفتارها به مناسبت یکصدمین سال آغاز نگارش الذریعه، به کوشش عبدالحسین طالعی، خانه کتاب، تهران، ۱۳۸۸خ، برگه ۱۰۵)؛

کتاب‌نامه

نمایه کتاب و مقاله

- الإجازات الموسوم بإجازات الرواية و الوراثة في القرون الأخيرة الثلاثة، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ). (نک: الذریعة، ج ۱، ۱۲۹، شماره ۶۱۲)
- أرجوزة في أصول الدين، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ).
- استنکار جریمة الجبهان، مجلة المعارف، ۹ع، ۱۹۶۱م، الامام الطهرانی يستنکر جریمة الجبهان، آقابزرگ الطهرانی (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ق).
- اسرة آل طالقانی، آقابزرگ الطهرانی (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ق)، مقدمه دیوان السید موسی الطالقانی، تحقیق محمدحسن طالقانی، مطبعة الغری الحديثة، نجف، ۱۳۷۶ق.
- الأسناد المصفی إلى آل المصطفی؛ المشیخة، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مطبعة الغری، نجف، ۱۳۵۶ق / ۱۹۳۷م.
- اصول کافی، کلینی (د: ۳۲۹ق / ۹۴۱م)، چ. بمبئی، ۱۳۰۲ق؛ دیگر: چ. آخوندی، تهران، ۱۳۸۸ق.
- آفاق النجفیه، دروه نخست، شماره ۳ و ۴، ۱۴۲۷ق / ۲۰۰۶م، برگه ۲۹۹ - ۳۴۴، الشیخ میرزامحمدحسین النائینی، شیخ آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ).
- آقابزرگ تهرانی، صحتی، ۹۱.
- الصراط المستقیم إلى مُستَحَقِّ التَّقْدِیم، علی فرزند محمد فرزند یونس نباطی بیاضی بقاعی (۷۹۱ - ۸۷۷ق)، مقدمه جلد اول شهاب‌الدین مرعشی و مقدمه جلد دوم آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، تحقیق محمدباقر بهبودی، مکتبه حیدریه مرتضویه، نجف الاشرف، ۱۳۸۴ق.
- امل الامل نوشته محمد فرزند حسن حرعاملی (د: ۱۱۰۴ق).
- انساب، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ).

الأنوار الساطعة في المائة السابعة، طبقات أعلام الشيعة، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، تحقیق، تصحیح و مقدمه‌نگاری علی‌نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹خ)، دارالکتب العربی، بیروت، ۱۹۷۲م، ۲۳۱ برگه.

ایساغوجی در منطق که در ۱۳۰۸ق / ۱۸۹۰م رونویسی شده است؛ رونویسی آقابزرگ البدور الباهرة بعد المائة العاشرة في العلماء الذين نشئوا بعد الألف من الهجرة إلى العصر الحاضر، چهار جلد: ۱. الروضة النضرة في علماء المائة الحادية عشر؛ ۲. الكواكب المنتثرة في القرن الثاني بعد العشرة؛ ۳. الكرام البررة في القرن الثالث بعد العشرة؛ ۴. نقباء البشر في القرن الرابع عشر، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، چاپ در نجف و تهران. (نک: الذریعة، ج ۳، ۷۱)

تاریخ آداب اللغة العربية، جرجی زیدانی (۱۸۶۱ - ۱۹۱۴)، چهار جلد، دارالهلل، مصر، ۱۹۱۱.
تاریخ حادثه رژیم و تحریم دخانیات، حاج علی تهرانی فرزند محمدرضا (د ۱۳۲۴ق). (نک: الذریعة، ج ۳، ۲۵۲)
تأسیس الشيعة لفنون الاسلام (نگارش: ۱۳۲۸ق) که خلاصه آن به نام الشيعة و فنون الاسلام، چ. ۱۳۳۱ق. چاپ شد و سپس خود کتاب پس از مرگ مؤلف با تشویق صاحب الذریعة، به وسیله سید محمد پسر سید حسن صدر در سال ۱۳۷۰ق.
تأسیس الشيعة لفنون الاسلام (نگارش: ۱۳۲۸ق)، ابومحمد حسن صدرالدین موسوی عاملی کاظمی فرزند هادی فرزند محمدعلی (۱۲۷۲ - ۱۳۵۴ق) آن را در سال ۱۳۳۰ق به پایان رسانید و پس از درگذشت نویسنده، نواده اش آن را در سال ۱۳۷۵ق (۱۳۷۰ق) با کمک شیخ آقابزرگ به چاپ رسانید.

تبیان اندیشه، گزیده مقالات پژوهشی در شناخت آراء آیت‌الله میرزامحمدحسین غروی نایینی به زبان‌های پارسی، عربی و انگلیسی، اصفهان، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی استان اصفهان، ۱۳۷۹، برگه ۳۶۴-۳۶۶، الشیخ میرزامحمدحسین النایینی، شیخ آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ).

ترجمة الشيخ آقابزرگ بقلمه، کشکول، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، به کوشش محمدعلی حسینی جلالی، دار جواد الأئمة، ۱۴۳۳ق / ۲۰۱۲م؛

ترجمة الشيخ آقابزرگ بقلمه، کشکول، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، به کوشش جعفر اشکوری حسینی، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران، ۱۳۹۰خ.

الذریعة و آقابزرگ تهرانی ۲

۴۴

ترکیب تهذیب المنطق؛ رونویسی آقابزرگ

تشجیر حدیقة النسب ابوالحسن محمدطاهر فرزند عبدالحمید شریف غروی عاملی فتونی (د: ۱۸۳۱ق)، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، زمان نگارش: ۱۳۴۵ق. (نک: الذریعة، ج ۲، ۳۷۰ - ۳۷۱؛ ج ۶، ۳۹۰؛ ج ۱۳، ۳۱، شماره ۹۸)

تشجیر کتاب حدیقة النسب که نویسنده آن فتونی است. آن را کتاب الأنساب؛ یا

تعریف الانام بحقیقة المدنیة و الاسلام، محمد فرید وجدی مصری (۱۸۷۵ - ۱۹۴۸م)، قاهره، ۱۳۱۹ق؛ ترجمه آقابزرگ تهرانی (نگارش: ۳ ذی حجه ۱۳۲۷)، به خواست شیخ اسماعیل محلاتی صاحب أنوار المعرفة، مجله درة النجف در همان سال ۱۳۲۷ق. (الذریعة، ج ۴، ۲۱۶، شماره ۱۰۸۱)

تفنیذ قول العلوم بقدوم الکلام، آقابزرگ تهرانی، به کوشش سید محمدحسین جلالی حسینی، فکسمیله، شماره ۱۴۲۳، شیکاگو، *The open school*.

تقریرات درس مرحوم آیت الله شیخ الشریعة اصفهانی (م ۱۳۳۹ق)، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ).

تقریرات درس مرحوم علامه آخوند ملا محمدکاظم خراسانی (د: ۱۳۲۹ق)، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ).

تکملة امل الامل، سید حسن صدرعاملی

توضیح الرشاد فی تاریخ حصر الاجتهاد، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، تصحیح محمدعلی انصاری شوشتری، مطبعة الخیام، قم، ۱۴۰۱ق.

الثقات العیون فی سادس القرون، طبقات أعلام الشیعة، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، تحقیق، تصحیح و مقدمه نگاری علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹خ)، دارالکتب العربی، بیروت، ۱۳۹۲ق / ۱۹۷۲م، ۳۶۳ برگه.

حاشیه بر تکملة امل الامل، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ). (نک: الذریعة، ج ۴، ۴۱۱)

الحقائق الراهنة فی المائة الثامنة؛ حقائق الراهنة فی أعیان المائة الثامنة، طبقات أعلام الشیعة، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، تحقیق، تصحیح و مقدمه نگاری علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹خ)، دارالکتب العربی، بیروت، ۱۹۷۵، ۲۷۰ برگه.

الذریعة و آقابزرگ تهرانی ۲

۴۵

حياة الشيخ الطوسي، شيخ آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، به کوشش و تصحيح محمدحسن آل طالقانی، مطبعة العلمية، نجف الاشرف، ۱۹۵۷م؛ زندگي نامه شيخ طوسی، شيخ آقابزرگ تهرانی، ترجمه علی رضا ميرزاحمد و حميد طبيبيان، به انضمام مقدمة بر تفسير التبيان شيخ طوسی، فرهنگستان ادب و هنر، تهران، ۱۳۶۲خ.

الدرة النفيس في تلخيص رجال التأسيس، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ). (نک: الذریعة، ج ۸، ۸۶ - ۸۷) ديوان السيد موسى الطالقاني، تحقيق محمدحسن طالقاني، اسرة آل طالقاني، مقدمة آقابزرگ الطهراني (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ق)، مطبعة الغري الحديثة، نجف، ۱۳۷۶ق

الذریعة إلى تصانيف الشيعة، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مقدمه، تصحيح و تحقيق علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹خ)، چاپخانه اسلامیه، تهران، ۱۳۵۷خ / ۱۳۹۸ق / ۱۹۷۸م، ۱۸۰۵ شناسه کتاب (۸۷۵ واو؛ ۶۵۰ هه؛ ۲۸۰ ی) از الواثق شمشاطی - يهودی سرگردان، ۴۹۳ برگه.

الذریعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء الاول، آب حیات - ازهاق الباطل، آقابزرگ الطهراني، محمدحسن نزیل سامراء (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ق)، مقدمه و تصحيح محمدعلی اردوبادی، محمدحسین کاشف الغطاء و تقريظ حسن صدرعاملی، مطبعة الغري، نجف الأشرف،، ۱۳۵۵ق / ۱۹۳۶م، ۱۶۰۸ عنوان کتاب از آب حیات تا شناسه ازهاق الباطل، ۴۵۰ برگه.

الذریعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء التاسع عشر، المآب - المجاهدات، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مقدمه، تصحيح و تحقيق احمد منزوی (۱۳۰۴ - ۱۳۹۴خ)، چاپخانه اسلامیه، تهران، ۱۳۴۸خ / ۱۳۸۹ق / ۱۹۶۹م، ۱۶۸۰ شناسه از عنوان المآب في شرح الآداب آغاز می شود و به مجاهدات عرب في وقعة جمل و أحوالها، ۴۰۹ برگه.

الذریعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء الثالث والعشرون، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مقدمه، تصحيح و تحقيق احمد منزوی (۱۳۰۴ - ۱۳۹۴خ)، چاپخانه اسلامیه، تهران، ۱۳۵۴خ / ۱۳۹۵ق / ۱۹۷۵م، ۱۳۷۰، شناسه کتاب از ۷۸۱۱ - ۹۱۸۰ المنتزع المختار - میوه شیرین، ۳۶۲ برگه.

الذریعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء الثالث، البائيه الحميريه - التحية المباركة، آقابزرگ الطهراني، محمدحسن نزیل سامراء (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ق)، مطبعة الغري، نجف الأشرف، ۱۳۱۷خ / ۱۳۵۷ق / ۱۹۳۸م، ۱۹۱۸ عنوان کتاب از شناسه البائية الحميرية - التحية المباركة، ۴۹۶ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الثالث عشر، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، تصحیح محمدحسن آل طالقانی، مطبعة القضاء، نجف، عراق، ۱۳۳۸ خ / ۱۳۷۸ ق / ۱۹۵۹ م، ۱۴۷۷ شناسه از کتاب شاپور و شهناز - شرح قصیده ابن سینا العینیة، ۳۹۴ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الثامن، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، چاپخانه مجلس شورای ملی ایران، تهران، ۱۳۲۹ خ / ۱۳۶۹ ق / ۱۹۵۰ م، ۱۳۰۹ عنوان و شناسه کتاب از دائرة تا عنوان دیو و پری نامه، ۳۴۰ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الثامن عشر، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق احمد منزوی (۱۳۰۴ - ۱۳۹۴ خ)، چاپخانه اسلامیة، تهران، ۱۳۴۶ خ / ۱۳۸۷ ق / ۱۹۶۷ م، ۲۲۵۰ شناسه (ک ۱۳۴۳، گ ۲۸۰، ل ۶۲۷) از عنوان کشف اصطلاحات الفنون - لیلی و مجنون، ۴۳۶ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الثاني والعشرون، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق احمد منزوی (۱۳۰۴ - ۱۳۹۴ خ)، چاپخانه اسلامیة، تهران، ۱۳۵۳ خ / ۱۳۹۳ ق / ۱۹۷۴ م، شناسه ۵۷۲۰ - ۷۸۱۰ برابر ۲۰۹۰ شناسه از مقالید الأبواب - منتخب هدیة الملوك، ۴۴۴ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الثاني، الأسارى والغلول - ایوان مدائن، آقابزرگ الطهرانی، محمدمحسن نزیل سامراء (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ ق)، مطبعة الغري، نجف الأشرف، ۱۳۱۵ خ / ۱۳۵۵ ق / ۱۹۳۶ م، ۲۰۴۵ کتاب از الأسارى والغلول - ایوان مدائن، ۵۲۴ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الثاني عشر، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، دانشگاه تهران، ۱۳۴۰ خ / ۱۳۸۰ ق / ۱۹۶۲ م، ۱۹۷۴ شناسه کتاب از الزائریة تا سیاه کاران، ۲۹۴ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الحادي والعشرون، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق احمد منزوی (۱۳۰۴ - ۱۳۹۴ خ)، چاپخانه اسلامیة، تهران، ۱۳۵۱ خ / ۱۳۹۲ ق / ۱۹۷۲ م، شناسه کتاب از ۳۶۵۹ تا ۵۷۱۹ برابر ۲۰۶۰ عنوان از المستبین - المقالة النورية في شرح الرسالة الكافورية است، ۴۵۲ برگه.

الذریعة و آقابزرگ تهرانی ۲

۴۷

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الحادي عشر، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، چاپخانه مجلس شورای ملی ایران، تهران، ۱۳۳۷ خ / ۱۳۷۸ ق / ۱۹۵۹ م. ۲۰۴۲ شناسه کتاب از رساله آب حیات - الزائریة، ۳۴۶ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الخامس، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، چاپخانه بانک ملی ایران، تهران، ۱۳۲۳ خ / ۱۳۶۳ ق / ۱۹۴۴ م، و ۱۵۱۴ کتاب از ثابت‌نامه - شناسه چینی سازی، ۵۲۰ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الخامس عشر، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، دانشگاه تهران، ۱۳۴۳ خ / ۱۳۸۵ ق / ۱۹۶۵ م، ۲۳۹۴ عنوان کتاب از صابون الغم - عیون الوصول إلى علم الأصول، ۴۰۰ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الرابع والعشرون، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، چاپخانه اسلامیة، تهران، ۱۳۵۶ خ / ۱۳۹۸ ق / ۱۹۷۸ م، ۲۳۱۵ شناسه کتاب از النائیة - نية الوکیل في العقد، ۴۸۴ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الرابع، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، چاپخانه مجلس شورای ملی ایران، تهران، ۱۳۲۰ خ / ۱۳۶۰ ق / ۱۹۴۱ م، ۲۳۰۴ عنوان کتاب از التخاطب - التیمیة، ۵۲۰ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الرابع عشر، شرح قصيدة ابن الفارض - الشینیة، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، تصحیح محمدصادق بحر العلوم، مطبعة الآداب، نجف، عراق، ۱۳۸۱ ق / ۱۳۴۰ خ / ۱۹۶۱ م، ۲۵۷۴ شناسه از شرح قصيدة ابن الفارض - الشینیة، ۳۷۶ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء السابع، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، چاپخانه مجلس شورای ملی ایران، تهران، ۱۳۲۷ خ / ۱۳۶۷ ق / ۱۹۴۸ م، ۱۴۱۷ شناسه کتاب از حساب - خیمه شب‌بازی، ۳۲۰ برگه.

الذریعة و آقابزرگ تهرانی ۲

۴۸

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء السابع عشر، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق احمد منزوی (۱۳۰۴ - ۱۳۹۴ خ)، چاپخانه اسلامیة، تهران، ۱۳۴۶ خ / ۱۳۸۷ ق / ۱۹۶۷ م، ۱۷۲۸ شناسه (ق ۱۳۴۸، ک ۳۸۰) از عنوان قائد القوات العلویة - رسالة في الكسوف و الخسوف، ۳۲۹ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء السادس و العشرون، ذیل الذریعة، مستدرک الذریعة، آقابزرگ تهرانی، به کوشش احمد اشکوری حسینی، آستان قدس، مشهد، ۱۳۵۸ خ.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء السادس، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، چاپخانه بانک ملی ایران، تهران، ۱۳۲۵ خ / ۱۳۶۵ ق / ۱۹۴۶ م، ۲۴۷۳ کتاب از شناسه الحائریات - حزن المؤمنین، ۴۱۲ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء السادس عشر، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق احمد منزوی (۱۳۰۴ - ۱۳۹۴ خ)، چاپخانه اسلامیة، تهران، ۱۳۴۵ خ / ۱۳۸۶ ق / ۱۹۶۶ م، ۱۹۶۹ شناسه از کتاب الغارات - فيه ما فيه، ۴۴۲ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء العاشر، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، چاپخانه مجلس شورای ملی ایران، تهران، ۱۳۳۵ خ / ۱۳۷۵ ق / ۱۹۵۶ م، ۸۸۵ شناسه از ذاته ماتم - الرسائل و المکاتیب، ۲۷۲ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء العشرون، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق احمد منزوی (۱۳۰۴ - ۱۳۹۴ خ)، چاپخانه اسلامیة، تهران، ۱۳۴۹ خ / ۱۳۹۰ ق / ۱۹۷۰ م، شناسه کتاب از ۱۶۸۱ تا ۳۶۵۸ برابر ۱۹۷۷ عنوان از المجتبی فی سیرة المصطفی - مسبل العبرات فی رثاء السادات، ۴۲۸ برگه + ۱۲ برگه زندگی‌نامه صاحب الذریعة.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، القسم الاول من الجزء التاسع، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، مجلس شورای ملی ایران، تهران، ۱۳۳۲ خ / ۱۳۷۳ ق / ۱۹۵۳ م، ۱۹۹۱ عنوان دیوان از دیوان آئینه - دیوان دیهیم، ۳۳۶ برگه.

الذریعة و آقابرگ تهرانی ۲

۴۹

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، القسم الثالث من الجزء التاسع، آقابرگ تهرانی، به کوشش علینقی منزوی، دانشگاه تهران، ۱۳۴۲ خ / ۱۳۸۳ ق / ۱۹۶۴ م، ۲۵۸۶ عنوان دیوان، از شماره ۴۷۹۱ تا ۷۳۷۶ و از شناسه دیوان مولی عبدالصمد بدخشانی تا عنوان دیوان مینوی همدانی او شعره، ۴۵۶ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، القسم الثاني من الجزء التاسع، آقابرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق علی‌نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، چاپخانه دولتی، تهران، ۱۳۳۸ خ / ۱۳۷۸ ق / ۱۹۵۹ م، ۲۸۰۰ عنوان دیوان، از شماره ۱۹۹۲ تا ۴۷۹۰ از شناسه دیوان ذاتی کیانی تا عنوان دیوان عبدالصمد باکثیر، ۳۵۲ برگه.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، القسم الرابع من الجزء التاسع، آقابرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق علی‌نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، دانشگاه تهران، ۱۳۴۵ خ / ۱۳۸۶ ق / ۱۹۶۷ م، ۱۱۱۲ شناسه دیوان از ۷۳۷۷ تا ۸۴۸۸، دیوان نائب - دیوان یونس الدیلمی او شعره، ۳۹۶ برگه.

الذریعة شامل ۱۱۲۳۹ صفحه است و در آن ۵۳۵۱۰ کتاب معرفی شده است.

الذریعة و آقابرگ تهرانی (۱)، دکتر علی‌نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، مجله آینده، خرداد و تیر، ۱۳۵۹، سال ششم، شماره ۳ و ۴، برگه ۲۴۷ - ۲۵۳.

الذریعة و آقابرگ تهرانی (۲)، دکتر علی‌نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، مجله آینده، مهر و آبان، ۱۳۵۹، سال ششم، شماره ۷ و ۸، برگه ۵۸۸ - ۵۹۶.

الذریعة و آقابرگ تهرانی (۱) (۲)، دکتر علی‌نقی منزوی، (۱) مجله آینده، خرداد و تیر، ۱۳۵۹، سال ششم، شماره ۳ و ۴، برگه ۲۴۷ - ۲۵۳؛ (۲) مجله آینده، مهر و آبان، ۱۳۵۹، سال ششم، شماره ۷ و ۸، برگه ۵۸۸ - ۵۹۶.

ذیل المشیخة، آقابرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ). (نک: الذریعة، ج ۱۰، ۵۱، شماره ۲۸۰)

ذیل کشف الظنون: ایضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون عن اسامي الکتب و الفنون، محمد شرف‌الدین و معلم رفعت بیلکه کلیشی، چاپ استانبول - ترکیه ۱۹۴۵ و ۱۹۴۷ م / ۱۳۶۴ و ۱۳۶۶ ق.

ذیل کشف الظنون، آقابرگ تهرانی، محمد محسن فرزند علی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ) در ۱۱۶ ستون به رونویسی محمد مهدی بن محمد حسن خراسان موسوی نجفی، چاپ در ۱۱۶ ستون، جلد ششم کشف الظنون، تهران، ۱۹۶۷ م / ۱۳۸۷ ق.

الذریعة و آقابزرگ تهرانی ۲

۵۰

رجال نجاشی رونویسی آقابزرگ که آن را در تهران به تاریخ شوال ۱۳۱۴ ق / ۱۸۹۷ م رونویسی کرده است؛ الرسالة الرحمانية، آقابزرگ الطهرانی (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ ق)، پژوهش و به کوشش عبدالعزیز طباطبایی، انتشارات آل بیت، یادمان طباطبایی، ذکراه السنوية الأولى، ج ۲، ۶۴۱ - ۶۵۱، ۱۴۱۷ ق.

رسالة في الكافي، شیخ آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مرتضا موسوی گرمارودی، فصل نامه سفینه، شماره دوم، برگه ۶۷ - ۷۹.

رسالة مستقلة في شأن الكافي و الكليني، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ). (نک: الذریعة، ج ۱۱، ۳۰۲) رضی الدین ابوالقاسم علی بن طاوس، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه کتاب كشف المحجة لثمره المهجة، ابن طاوس، رضی الدین ابوالقاسم علی (د: ۶۶۴ ق)، مطبعة الحيدرية، نجف، ۱۳۷۰ ق / ۱۹۵۰ م.

رياض الفكر: نک: يواقيت السير في شرح كتاب الجواهر و الدرر في سيرة سيد البشر و اصحابه العشر الغرر. سيرة آل البرغاني، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه کتاب مصباح الجنان لإيضاح أسرار القرآن. شجرة السبطين و شرعة الشطين؛ يا تشجير حديقة النسب الفتوني، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، زمان نگارش: ۱۳۴۵ ق. (نک: الذریعة، ج ۲، ۳۷۰ - ۳۷۱؛ ج ۶، ۳۹۰؛ ج ۱۳، ۳۱، شماره ۹۸)

شرح ايساغوجي به تاريخ ۲۵ ذي حجه ۱۳۱۱ ق / ۱۸۹۳ م. رونویسی آقابزرگ شهداء الفضلية، عبدالحسين ابن الشيخ أحمد الأميني التبريزي، النجف الأشرف، ۱۳۵۵ ق. شهداء الفضيلة العلامة عبدالحسين الأميني التبريزي (۱۲۸۱ - ۱۳۴۹ خ)، تقریظ آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، نجف، ۱۳۵۵ ق.

الشيخ الميرزا حسين نوري بن الميرزا محمدتقي (۱۲۵۴ - ۱۳۲۰ ق)، آقابزرگ الطهرانی (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ ق)، مقدمه مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ميرزا حسين فرزند محمدتقي فرزند علی محمد نوری طبرسی (۱۲۵۴ - ۱۳۲۰ ق)، مقدمه آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مؤسسة آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث، بيروت - لبنان، ۱۴۰۸ ق / ۱۹۸۷ م.

- الشیخ میرزا محمد حسین النائینی، شیخ آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، تبیان اندیشه، گزیده مقالات پژوهشی در شناخت آراء آیت‌الله میرزا محمد حسین غروی نایینی به زبان‌های پارسی، عربی و انگلیسی، اصفهان، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی استان اصفهان، ۱۳۷۹، برگه ۳۶۴ - ۳۶۶.
- ضیاء المفازات فی طرق مشایخ الاجازات، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، تصحیح محمد حسین جلالی حسینی، ۱۳۷۹ خ، تحقیق احمد محمد رضا حائری.
- طبقات اعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر، القسم الأول من جزء الأول، ابراهيم الأردبيلي - حسن اللنكراني، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مطبعة العلمية، نجف، ۱۳۷۳ ق / ۱۹۵۴ م.
- طبقات اعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر، المجلد الأول، آتش الاصفهاني - حسن يوسف الأخباري الكشميري، آقابزرگ تهرانی (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ ق)، تحقیق محمد الطباطبائي، مكتبة، متحف و مركز وثائق مجلس الشورى الاسلامي؛ مشهد، مجمع البحوث الاسلامية، ۱۴۳۸ ق / ۲۰۱۶ م / ۱۳۹۵ خ، ۹۲۷ شخص، ۷۰۵ صفحة.
- طبقات اعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر، القسم الثاني من جزء الأول، حسون البراقي - صادق الهندي، آقابزرگ تهرانی (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ ق)، مطبعة العلمية، نجف، ۱۳۷۵ ق / ۱۹۵۶ م.
- طبقات اعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر، المجلد الثاني، حسون البراقي - صالح العطار الأردبيلي، آقابزرگ تهرانی (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ ق)، تحقیق محمد الطباطبائي، مكتبة، متحف و مركز وثائق مجلس الشورى الاسلامي؛ مشهد، مجمع البحوث الاسلامية، ۱۴۳۸ ق / ۲۰۱۶ م / ۱۳۹۵ خ، ۹۲۸ - ۱۴۹۹ شخص، ۷۰۷ - ۱۳۱۲ صفحة.
- طبقات اعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر، القسم الثالث من جزء الأول، صالح حريري - علوي، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مطبعة الآداب، نجف، ۱۳۸۱ ق / ۱۹۵۲ م.
- طبقات اعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر، المجلد الثالث، صالح الكيشوان القزويني - عليوي النجفي، آقابزرگ تهرانی (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ ق)، تحقیق محمد الطباطبائي، مكتبة، متحف و مركز وثائق مجلس الشورى الاسلامي؛ مشهد، مجمع البحوث الاسلامية، ۱۴۳۸ ق / ۲۰۱۶ م / ۱۳۹۵ خ، ۱۵۰۰ - ۱۸۷۳ شخص، ۱۳۱۳ - ۱۷۴۶ صفحة.
- طبقات اعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر، القسم الرابع من جزء الأول، علي ابوالوردي - غلامعلي البارفوشي، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مطبعة الآداب، نجف، ۱۳۸۸ ق / ۱۹۶۸ م.

الذریعة و آقابزرگ تهرانی ۲

۵۲

- طبقات اعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر، المجلد الرابع، محمدعلي الأزلجي - غلامعلي البارفروشي، آقابزرگ تهرانی (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ق)، تحقيق محمد الطباطبائي، مكتبة، متحف و مركز وثائق مجلس الشورى الاسلامي؛ مشهد، مجمع البحوث الاسلامية، ۱۴۳۸ق / ۲۰۱۶م / ۱۳۹۵خ، ۱۸۷۴ - ۲۳۰۷، شخص، ۱۷۴۷ - ۲۱۶۴ صفحة.
- طبقات اعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر، المجلد الخامس، فاضل الأردكاني - يونس الأربيلي، آقابزرگ تهرانی (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ق)، تحقيق محمد الطباطبائي، مكتبة، متحف و مركز وثائق مجلس الشورى الاسلامي؛ مشهد، مجمع البحوث الاسلامية، ۱۴۳۸ق / ۲۰۱۶م / ۱۳۹۵خ، ۲۳۰۸ - ۳۱۸۵، شخص، ۲۱۶۷ - ۲۸۴۸ صفحة.
- طبقات اعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر، المجلد السادس الفهارس، آقابزرگ تهرانی (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ق)، تحقيق محمد الطباطبائي، مكتبة، متحف و مركز وثائق مجلس الشورى الاسلامي؛ مشهد، مجمع البحوث الاسلامية، ۱۴۳۸ق / ۲۰۱۶م / ۱۳۹۵خ، ۲۳۰۸ - ۳۱۸۵، شخص، ۲۱۶۷ - ۲۸۴۸ صفحة.
- طبقات اعلام الشيعة، القسم الأول من جزء الثاني، الكرام البررة في القرن الثالث بعد العشرة، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مطبعة العلمية، نجف، ۱۹۵۴م، ۹۱۴ شخص، الشيخ محمدابراهيم الاصفهاني - الشيخ المولى حيدرقلي النيشابوري + ۲۱ شخص (مستدركات)، ۴۹۲ برگه.
- طبقات اعلام الشيعة، القسم الثاني من جزء الثاني، الكرام البررة في القرن الثالث بعد العشرة، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مطبعة القضاء، نجف، ۱۹۵۸م / ۱۳۷۷ق، ۳۶۰ برگه از برگه ۴۹۳ - ۸۵۲. از شناسه ۹۱۵ - ۱۵۶۷ برابر ۶۵۳ تن.
- طبقات اعلام الشيعة (القسم الثالث من جزء الثاني) (وهو الكرام البرره في القرن ۱۳)، آقابزرگ تهرانی، به كوشش جلالی حسینی، *The open school*، شيكاگو، أمريكا، المولى علي بن الميرزا محمد الرشتي - الشيخ يونس بن مظفر النجفي]، ۱۱۳۲ شناسه كسان، رونويسی از خط صاحب الذریعة و خط آقابزرگ، شيكاگو، ۱۳۷۸خ.
- طبقات اعلام الشيعة، القسم الثالث من جزء الثاني، الكرام البررة في القرن الثالث بعد العشرة، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، تصحيح حيدر محمدعلي البغدادي و خليل نايفي، مؤسسة الامام الصادق (ع)، ۱۴۲۷ق.
- طبقات اعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر، القسم الأول من جزء الأول، ابراهيم اردبيلي - حسن لنكراني، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مطبعة العلمية، نجف، ۱۳۷۳ق / ۱۹۵۴م.
- الظلييلة في الأنساب البيوتات الجليلة، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ). نك: الذریعة، ج ۱۵، ۲۰۲، ۱۳۴۱

الذریعة و آقابزرگ تهرانی ۲

۵۳

- العقيدة الاسلامية، شيخ عبدالله كويلام (شيخ الاسلام الجزائري)، ترجمة آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، نگارش: ۱۳۲۸ق، ترجمة آن تا پایان بخش شهادت و گواهی کشیشان (الذریعة، ج ۴، ۱۱۷، شماره ۵۶۱)
- العلامة البيضاوي و كتابه الصراط المستقيم، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ) مقدمه صراط المستقيم، علامه بيضاوي، مكتبة حيدريه مرتضويه، نجف، ۱۳۸۴ق.
- فصل الخطاب في تحريف الكتاب، حاج ميرزا حسين نوري (د: ۱۳۲۰ق)، چ. تهران، ۱۲۹۲ق / ۱۸۷۵م و در ۱۲۹۸ق / ۱۸۸۱م در ۳۷۴ برگه.
- فصل نامه تاريخ و فرهنگ معاصر، شماره يكم، مهر ۱۳۷۰، برگه ۱۱ - ۱۶، نهضت‌های معاصر اسلامی اصلاحی سيد جمال الدين همدانی، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ).
- فصل نامه سفينه، شماره دوم، برگه ۶۷ - ۷۹، مرتضا موسوی گرمارودی، رساله في الكافي، شيخ آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ).
- فهرسة الكتب و الرسائل و لمن هي من العلماء و الأئمة و الحدود الأفاضل، فهرست كتاب هاب اسماعيليه (سده ۱۲هـ)، اسماعيل فرزند عبدالرسول فرزند ماثان اجيني، مجدوع (د: ۱۱۸۴ق / ۱۷۶۹م)، تصحيح علينقى منزوي، مكتبه اسدي، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۴خ / ۱۹۶۶م.
- فهرست شيخ طوسي در دست است که به خط صاحب الذریعة در ۸ ربيع الاول ۱۳۱۵ق / هفتم آگوست ۱۸۹۷ در تهران پیش از حرکتش به عراق پایان یافته است و آن را با کمک همکار خود شيخ محمد نهاوندي تصحيح و تحقيق کرده و در مقدمه‌ای که بر نسخه نوشته کار خود را روشن ساخته است.
- فهرست منتخب بابويه رونویسی آقابزرگ در نجف به سال ۱۳۲۰ق / ۱۹۰۲م رونویسی کرده است؛
- فهرست نسخه‌های خطی فارسی، احمد منزوی، ناشر، مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای R.C.D، جلد يكم، تهران، ۱۳۴۸خ، ۷+۷۱۷ص.
- فهرست نسخه‌های خطی فارسی، احمد منزوی، ناشر، مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای R.C.D، جلد چهارم، تهران، ۱۳۵۱خ، از ص ۲۶۱۷ تا ۳۴۳۹.

- فهرست نسخه‌های خطی فارسی، احمد منزوی، ناشر، مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای R.C.D، جلد پنجم، تهران، ۱۳۵۱ خ، از ص ۳۴۴۱-۳۹۲۹.
- فهرست نسخه‌های خطی فارسی، احمد منزوی، ناشر، مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای R.C.D، جلد ششم، تهران، ۱۳۵۳ خ، از ص ۳۹۲۹ تا ۴۷۲۶.
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه محدث ارموی، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، به کوشش محمدحسین حکیم، نسخه‌پژوهی، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۵، دفتر دوم، برگه ۱۵ - ۲۲.
- الکافی، اصول کافی شامل روایات اعتقادی؛ فروع کافی حاوی روایات فقهی؛ روضه کافی شامل احادیث متفرقه، ابوجعفر محمد فرزند یعقوب فرزند اسحاق ثقه الاسلام کلینی رازی (د: ۳۲۹ ق / ۹۳۹ م)، پژوهش علی اکبر غفاری، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۹ ق.
- کشف المحجة لثمره المهجة، ابن طاوس، رضی‌الدین ابوالقاسم علی (د: ۶۶۴ ق)، مقدمه آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مطبعة الحیدریة، نجف، ۱۳۷۰ ق / ۱۹۵۰ م.
- الکرام البررة في القرن الثالث بعد العشرة، القسم الأول من جزء الثاني، طبقات اعلام الشيعة، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مطبعة العلمية، نجف، ۱۹۵۴ م.
- الکرام البررة في القرن الثالث بعد العشرة، القسم الثاني من جزء الثاني، طبقات اعلام الشيعة، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مطبعة القضاء، نجف، ۱۹۵۸ م.
- کشف الظنون حاجی خلیفه یک فرهنگ کتاب‌شناسی از حاجی خلیفه مصطفی کاتب چلبی ترک (۱۰۱۷-۱۰۶۷ ق) است. چ. چهارم تصحیح یالتقایا، استانبول ۱۹۴۱ تا ۱۹۴۳ م، افسر در تهران همراه با ذیل آقابزرگ تهرانی منزوی (۱۲۵۵-۱۳۴۸ خ) پدرم، ۱۹۶۷ م.
- کشکول، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، به کوشش جعفر اشکوری حسینی، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران، ۱۳۹۰ خ؛

الذریعة و آقابزرگ تهرانی ۲

۵۵

- کشکول، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، به کوشش جعفر اشکوری حسینی، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران، ۱۳۹۰خ.
- کشکول، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، به کوشش محمدعلی حسینی جلالی، دار جواد الأئمة، ۱۴۳۳ق / ۲۰۱۲م؛ کشکول، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، به کوشش محمدعلی حسینی جلالی، دار جواد الأئمة، ۱۴۳۳ق / ۲۰۱۲م؛ لامع المقالات في فهرس جامع السعادات، آقابزرگ الطهراني (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ق). (نک: کشکول، ۶۸)
- لامع المقالات في فهرست جامع السعادات، آقابزرگ الطهراني (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ق)، نک: اعيان الشيعة، ج ۱۰، ۴۷. اللثالي المنتظمة تأليف ملاهادي حكيم سبزواري اسرار.
- مجالس المؤمنین، قاضی سید نورالله حسینی مرعشی شوشتری (۹۵۶ - ۱۰۱۹ق) تصحیح گروهی از بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، احمد عبدمنافی، انتشارات اسلامی، ۱۳۷۷خ.
- مجلة الرضوان، س ۱، ع ۲، ۱۳۵۶ق، مراجعات حول کتابنا الذریعة (۱)، آقابزرگ الطهراني (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ق).
- مجلة الرضوان، س ۳، ع ۸، ۹، ۱۳۵۶ق، مراجعات حول کتابنا الذریعة (۲)، آقابزرگ الطهراني (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ق).
- مجلة درة النجف در همان سال ۱۳۲۷ق، تعريف الانام بحقیقة المدنیة و الاسلام، محمد فرید وجدی مصری (۱۸۷۵ - ۱۹۴۸م)، ترجمه به فارسی آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ).
- المجموعة الرجالیة التاریخیة، آقابزرگ الطهراني (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ق)، ملخص ریاض العلماء و الكنى و الألقاب. نک: الذریعة، ج ۲، ۸۲؛ آقابزرگ تهرانی، صحتی، ۸۷ - ۸۸؛
- مجموعه کبیره من القصاصات، آقابزرگ الطهراني (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ق)، نک: شیخ الباحثین، عبدالرحیم، ۵۲؛ آقابزرگ تهرانی، صحتی، ۹۱.
- محصول مطلع البدور في تلخیص ما فيه من المنثور، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ). (نک: الذریعة، الذریعة، ج ۲، ۲۰)
- (۱۵۱)
- المُدنیة و الاسلام محمد فرید وجدی مصری

- المراجعات الريحانية، مراجعات الريحانية؛ يا مطالعات و المراجعات؛ يا نقود و الردود، محمد حسين كاشف‌الغطاء (د): ۱۳۷۷ ق / ۱۹۵۷ م)، چاپ بيروت، ۱۳۳۱ ق.
- مراجعات حول كتابنا الذريعة (۱) (۲)، آقابزرگ الطهراني (۱۲۹۳ - ۱۳۸۹ ق)، مجلة الرضوان، س ۱، ع ۲، ۱۳۵۶ ق؛ مجلة الرضوان، س ۳، ع ۸ و ۹، ۱۳۵۶ ق.
- مرتقى عقد اللال في مسند مصفى المقال، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، نام آن را در پایان اجازه خود برای علامه امینی به نام مسند الامین آورده است، ولی در کتاب الذریعة نیست، گمان می‌رود به نام الإسناد المصفى چاپ شده باشد.
- مستدرک الذریعة، الذریعة إلى تصانیف الشیعة، الجزء السادس و العشرون، ذیل الذریعة، آقابزرگ تهرانی، به کوشش احمد اشکوری حسینی، آستان قدس، مشهد، ۱۳۵۸ خ.
- مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، میرزا حسین فرزند محمدتقی فرزند علی محمد نوری طبرسی (۱۲۵۴ - ۱۳۲۰ ق)، مقدمه آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، موسسه آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث، بيروت - لبنان، ۱۴۰۸ ق / ۱۹۸۷ م.
- مستدرک كشف الظنون؛ يا ذیل كشف الظنون، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، افست تهران، مكتبه الاسلاميه و جعفرى تبرىزى ۱۳۸۷ ق / ۱۹۶۷ م، ۱۱۶ برگه و به کوشش محمد مهدى محمد حسن موسوى خرسان در پایان کتاب هديه العارفين أسماء المؤلفين و آثار الموصّفين اسماعيل پاشا بغدادى چاپ افست کرد.
- مسند الامین، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، اجازه‌ای از آقابزرگ به علامه امینی (۱۲۸۱ - ۱۳۴۹ خ).
- المشيخة؛ يا الأسناد المصفى إلى آل المصطفى، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مطبعة الغري، نجف، ۱۳۵۶ ق / ۱۹۳۷ م.
- مصفى المقال في مصفى علم الرجال، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، تحقيق و تصحيح احمد منزوى (۱۳۰۴ - ۱۳۹۴ خ)، چاپخانه دولتی ایران، تهران، ۱۳۳۷ خ / ۱۹۵۸، ۶۲۶ برگه.
- ملخص زاد السالکين لفيض كاشانى (م: ۱۰۹۱ ق)، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ). الذریعة، ج ۱۲، ۲ - ۳؛ ج ۲۲، ۲۰۷ ببینید.
- منظومة شعرية عقائدية، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ). (نک: الذریعة، ج ۲۳، ۱۲۳)

النابس في القرن الخامس، إزاحة الحلك الدامس بالشموس المضيئة في القرن الخامس، طبقات أعلام الشيعة، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، تحقیق، تصحیح و مقدمه نگاری علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، دارالکتب العربی، بیروت، ۱۳۹۱ ق / ۱۹۷۱ م، ۲۲۹ برگه.

نزهة البصر في فهرس نسمة السحر للصنعاني (م: ۱۱۲۱ ق)، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ). (نک: الذریعة، ج ۲۴، ۱۱۵، شماره ۵۹۴)

نسخه پزوهی، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۵، دفتر دوم، برگه ۱۵ - ۲۲، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه محدث ارموی، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، به کوشش محمدحسین حکیم.

نسمة السحر بذكر من تشييع و شعر لضياء الدين يوسف بن يحيى بن المؤيد بالله محمد بن المنصور قاسم من أولاد إبراهيم طباطبا ابن إسماعيل الديباج بن إبراهيم بن الحسن المثنى بن الحسن السبط اليماني الصنعاني (۱۰۷۸ - ۱۱۲۱ ق)، دار المؤرخ العربي، بيروت - لبنان، ۱۹۹۹ م.

نقباء البشر في القرن الرابع عشر، القسم الأول من جزء الأول، طبقات اعلام الشيعة، ابراهيم اردبيلي - حسن لنكراني، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، اخراج و تصحیح محمدحسن آل طالقانی نجفی، مطبعة العلمية، نجف، ۱۳۷۳ ق / ۱۹۵۴ م.

نقباء البشر في القرن الرابع عشر، القسم الثالث من جزء الأول، طبقات اعلام الشيعة، صالح حريري - علوی آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، اخراج و تصحیح محمدحسن آل طالقانی نجفی، مطبعة الآداب، نجف، ۱۳۸۱ ق / ۱۹۶۲ م.

نقباء البشر في القرن الرابع عشر، القسم الثاني من جزء الأول، طبقات اعلام الشيعة، حسون براقی - صادق هندی، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، اخراج و تصحیح محمدحسن آل طالقانی نجفی، مطبعة العلمية، نجف، ۱۳۷۵ ق / ۱۹۵۶ م.

نقباء البشر في القرن الرابع عشر، القسم الرابع من جزء الأول، طبقات اعلام الشيعة، علی ابوالوردی - غلامعلی بارفروشی، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، اخراج و تصحیح محمدحسن آل طالقانی نجفی، مطبعة الآداب، نجف، ۱۳۸۸ ق / ۱۹۶۸ م.

النقد اللطیف فی نفی التحریف عن القرآن الشریف، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، نقد کتاب فصل الخطاب فی تحریف کتاب، محدث نوری (د: ۱۳۲۰ ق). (نک: الذریعة، ج ۴، ۱۴۳؛ ج ۱۶، ۲۳۱ - ۲۳۲؛ ج ۲۴، ۲۷۸، شماره ۱۴۳۳؛ ج ۲۴، ۳۱۲، شماره ۱۶۲۹)

نقود و الردود؛ المراجعات الریحانية، مراجعات الریحانية؛ یا مطالعات و المراجعات، محمدحسین کاشف‌الغطاء (د: ۱۳۷۷ ق / ۱۹۵۷ م)، چاپ بیروت، ۱۳۳۱ ق.

نمایشگاه نامه پاک از هر آلودگی و آک، علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ) ترجمه النقد اللطیف فی نفی التحریف عن القرآن الشریف، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ). (نک: الذریعة، ج ۴، ۱۴۳؛ ج ۱۶، ۲۳۱ - ۲۳۲؛ ج ۲۴، ۲۷۸، شماره ۱۴۳۳؛ ج ۲۴، ۳۱۲، شماره ۱۶۲۹)

نهضت‌های معاصر اسلامی اصلاحی سید جمال‌الدین همدانی، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، طبقات اعلام الشیعة، نقباء البشر فی القرن الرابع عشر، زندگی‌نامه جمال‌الدین اسدآبادی

نهضت‌های معاصر اسلامی اصلاحی سید جمال‌الدین همدانی، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، فصل‌نامه تاریخ و فرهنگ معاصر، شماره یکم، مهر ۱۳۷۰، برگه ۱۱ - ۱۶.

نوابغ الرواة فی رابعه المآت، طبقات اعلام الشیعة، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، تحقیق، تصحیح و مقدمه‌نگاری علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، دارالکتب العربی، بیروت، ۱۳۹۰ ق / ۱۹۷۱ م، ۳۶۵ برگه و ۴۶ برگه مقدمه درباره صاحب الذریعة نگارنده این کتاب.

هدیه الرازی إلى المجدد الشیرازی (۱۲۳۰ - ۱۳۱۲ ق / ۱۱۹۴ - ۱۲۷۳ خ)، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مطبعة الآداب شهر نجف به سال ۱۳۸۸ ق / ۱۳۴۷ ق.

واقعة الطف الخالدة (نگارش: ۱۳۷۵ ق)، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، نگارش به خواهش استاد خود شیخ محمدباقر فاضل ایروانی (شیخ‌الباحثین، عبدالرحیم، ۴۸؛ آقابزرگ تهرانی، صحتی، ۹۰)؛

الذریعة و آقابزرگ تهرانی ۲

۵۹

الوضوء في الكتاب و السنة، نجم الدين العسكري؛ المسح علي الأرجل أو غسلها في الوضوء، عبدالحسين شرف الدين الموسوي؛ الأرض و التربة لحسينية، محمد حسين آل كاشف‌الغطاء، به كوشش مرتضى رضوى كشميرى، مطبوعات النجاح، ۱۹۶۱م.

وفيات أعلام الشيعة بعد الألف من هجرة صاحب الشريعة، آقابزرگ تهرانى (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، نك: طبقات أعلام الشيعة. وفيات الأعلام بعد غيبة الإمام الأنام، آقابزرگ تهرانى (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، نك: طبقات أعلام الشيعة. وفيات الأعلام من الشيعة الكرام، حسن صدر عاملى اصفهانى (د: ۱۳۷۴ ق / ۱۹۵۵م). يادنامه شيخ آقابزرگ تهرانى (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مجموعة گفتارها به مناسبت يكصدمين سال آغاز نگارش الذريعة، به كوشش عبدالحسين طالعى، خانه كتاب، تهران، ۱۳۸۸خ.

الياقوت المزدهر في تلخيص زياض الفكر، آقابزرگ تهرانى (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ). (نك: الذريعة، ج ۲۵، ۲۷۳، شماره ۷۰) يواقيت السير في شرح كتاب الجواهر و الدرر في سيرة سيد البشر و اصحابه العشر الغرر، المهدي احمد بن يحيى بن المرتضى الحسنى الزيدى (۸۴۰ق)، شماره بازيابى: ۱۰۹۰ط، شماره مدرک كتابخانه مجلس: IR21559.

دکتر علی نقی زمزمی